

VAIKŲ ŽAISLAI IR ŽAIDIMAI XIII–XVII A. LIETUVOJE (REMIANTIS ARCHEOLOGIJOS DUOMENIMIS)

POVILAS BLAŽEVIČIUS

Studijoje analizuojami archeologinių tyrimų metu Lietuvoje rasti XIII–XVII a. datuojami vaikų žaislai. Lyginant Lietuvoje rastą medžiagą su Europos šalių archeologiniais duomenimis bei papildant žinias fragmentiškais vaizduojamojo meno ir rašytinių šaltinių duomenimis siekiama apibrėžti chronologines bei geografines žaislų paplitimo ribas. Susistemintus turimus dirbinius mėginama atkurti vaikų pramogas Lietuvoje viduramžiais ir ankstyvaisiais naujaisiais laikais. Analizuojant žaislų visumą kaip savotišką suaugusiųjų kasdienybės atspindį vertinama žaislų ir žaidimų pramoginė bei pažintinė svarba vaiko vystymuisi.

Reikšminiai žodžiai: vaikų žaislai, žaidimai, pramogos.

The work investigates children's toys dated to 13th–17th centuries, which were found during archaeological excavations in Lithuania. The aim of the work is to define the chronological and geographical spread of such toys by comparing the material found in Lithuania to the European archaeological data and using certain information from the visual arts and written sources. A systematic overview of the artefacts seeks to restore children's amusement in the Middle Ages and the Early Modern Period in Lithuania. Toys serve as a reflection of the daily life of adults and offer an opportunity to assess the importance of toys and games on the child's development as a tool of recreation and knowledge.

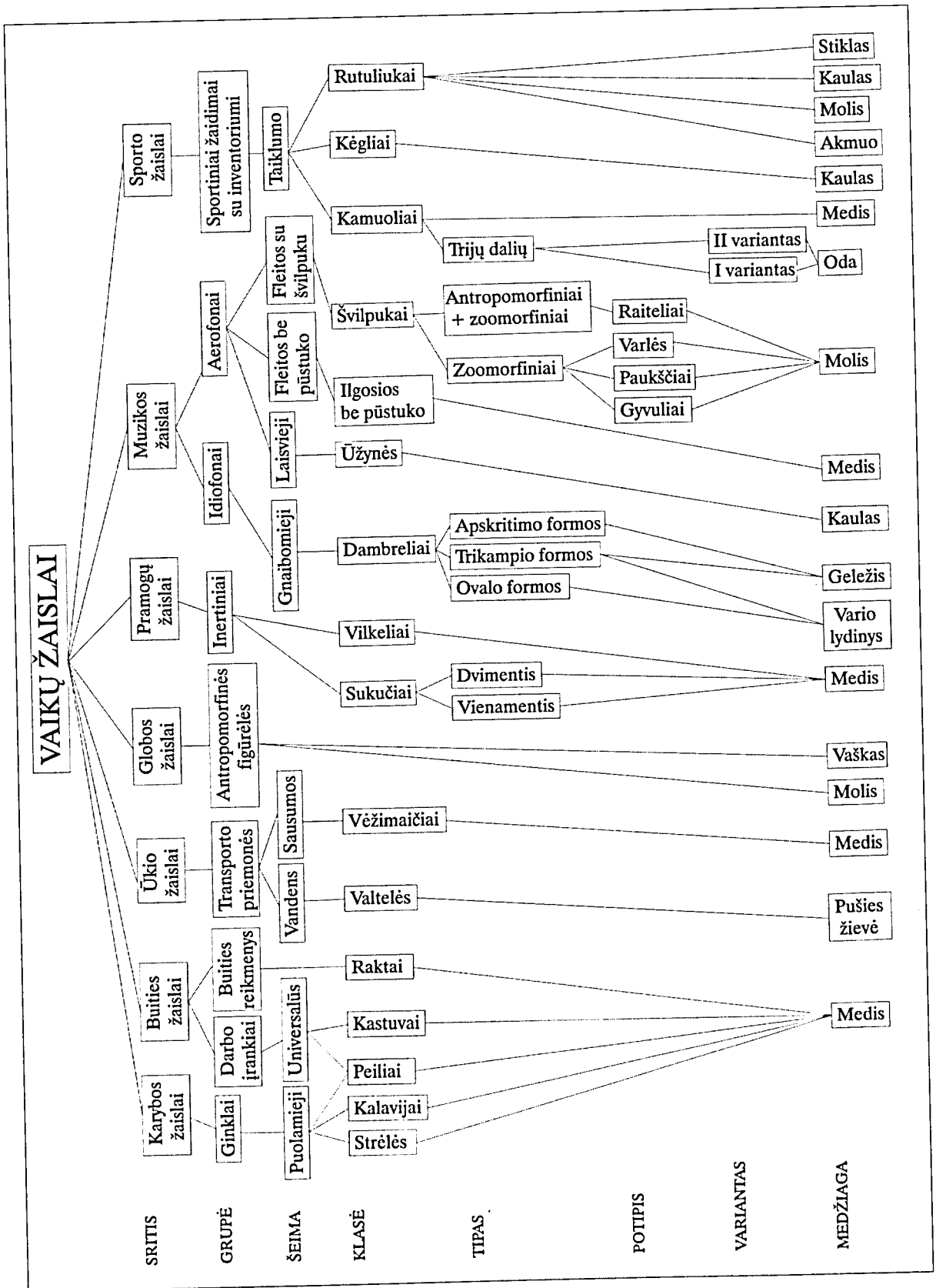
Keywords: children toys, games, entertainment.

IVADAS

Žinių apie mažiausius visuomenės atstovus – vaikus – proistorės laikotarpiais Lietuvoje negausu. Daugiausia jų apie Lietuvoje XIII–XVII a. gyvenusius įvairių kultūrų ir tautybių vaikus teikė ir teiks laidojimo paminklai: pagal juose rastą antropologinę medžiagą vaikus lengviausia identifikuoti. Tiriant palaikus fizinės antropologijos metodais gaunama žinių pirmiausia apie vaikų biologiją. XIII–XVII a. ir ankstesniais baltų proistorės laikotarpiais nebuvo papročio į vaikų kapus dėti žaislų. Atrodo, kad tik sulaukus pilnametystės, kuri tais laikais galėjo būti 13–14 metų (pagal mus – paauglystės), ateidavo ir suaugusiųjų pasauliui skirti pomirtiniai papročiai. Vaikų kapuose, jei ir randama įkapių, daugiausia tai kažkas iš papuošalų ar aprangos. Todėl norint pažinti aptariamo laikotarpio vaikų kasdienybę ir kultūrinę aplinką,

kurioje jie augo, žaidė, formavosi, tenka remtis archeologijos paminklais ir rašytiniuose šaltiniuose ieškoti menkiausių to laikotarpio kasdienybės bei visuomenės gyvenimo atspindžių.

Šio straipsnio tikslas – susisteminti turimus artefaktus ir jais remiantis aptarti vieną vaikų gyvenimo sritį – žaidimus. Reikia pabrėžti, kad vaikams žaidimai, priešingai nei suaugusiesiems, nėra vien pramoga. Vaikams – tai ir suaugusiųjų kasdienybės pamėgdžiojimas, gyvenimo pradžiamokslis. Vaikų žaidimų ir žaislų įvairovė yra tiesioginis visuomenės, kurioje jie auga bei mokosi, atspindys. Dauguma žaidimų lavina tam tikrus įgūdžius, kurių, pavyzdžiui, berniukams prireiks kariaujant ar dirbant, o mergaitėms – kasdienėje namų ruošoje, auginant vaikus ir rūpinantis kitais šeimos reikalais. Analizuojant suaugusiųjų gyvenimą galima daryti prielaidas, ką ir kaip žaidė jų vaikai. Ir atvirkščiai: glaudus abipusis ryšys suteikia galimybę

1 pav. Lietuvoje rastų vaikų žaislų tipologizacija.

dar vienu aspektu įvertinti ar apibrėžti suaugusiųjų darbus, buitį ir pramogas remiantis tos pačios visuomenės vaikų žaislais. Būtent todėl straipsnyje stengiamasi neapsiriboti vien tik artefaktų aprašymu. Suvokiama apie XIII–XVII a. vaikų žaislus ir žaidimus pagilintų išlikusių artefaktų analizė socialinės vaikų padėties, jų gyvenimo kokybės, užimtumo ir buities kontekste. Pagaliau tai yra žvilgsnis į visuomenės struktūrą ir į tai, kaip visuomenės gyvenimo būdas atsispindi vaikų gyvenime.

Atidžiai peržvelgus archeologinių tyrinėjimų duomenis pasirodė, kad su šia tema sietinų artefaktų yra apie pusantro šimto, tačiau tik maža jų dalis yra atpažinti ir tyrinėtojų įvardinti kaip žaislai. Kita vertus, gausūs Lietuvos piliaviečių, dvarviečių, o ypač miestų senamiesčių archeologiniai tyrimai prasidėjo tik XX a. 8 deš., tad visų duomenų dar tiesiog nespėta apibendrinti. Todėl pirmasis šios studijos uždavinys yra išsamaus duomenų rinkinio sudarymas, kitas – sukauptų duomenų mokslinė analizė. Tikimasi, kad radinių rinkinio analizė leis nustatyti archeologiškai fiksuojamą vaikų žaislų paplitimą geografinėje ir socialinėje erdvėje bei jų populiarumo kaitą tiriamuoju laikotarpiu. Kitas analizės etapas – galimybė palyginti Lietuvoje sukauptų duomenų bazę su panašių kaimyninių šalių, pirmiausia rytinės Baltijos jūros pakrantės regiono, tyrimų išvadomis.

Straipsnyje analizuojami žaislai suskirstyti į septynias sritis: karybos, buities, ūkio, globos, pramogų, muzikos ir sporto (1 pav.), jos suskaidytos į grupes, šeimas, klases, tipus, potipius ir variantus. Pagrindinę archeologinių artefaktų tyrimo dalį studijoje papildoma ir praplečia prieinami rašytiniai, ikonografiniai bei etnografiniai šaltiniai.

Geografinės tyrinėjimų ribos – dabartinės Lietuvos valstybės teritorija, tačiau kaip darbą papildantys analogiški duomenys naudoti gausūs kitų Europos šalių archeologijos ir ikonografijos šaltiniai. Chronologinės studijos ribos – nuo XIII iki XVII a. imtinai, t.y. Lietuvos viduramžiai ir ankstyvieji naujieji laikai.

ŽAIDIMO REIKŠMĖ VAIKO VYSTYMUISI

Žaidimai ir žaislai vaikams yra pasaulio pažinimo įrankis – neabejotinai viena iš svarbiausių jų mokymosi ir gyvenimiškosios patirties priemonių. Bręstančiam individui net pačios primityviausios žaidimo formos yra kai kas daugiau nei fiziologinis reiškinys ar fiziologiškai pagrįsta psichinė reakcija (Хейзинга, 1997, 21). Todėl šia vaikų veikla pirmiausia susidomėjo pedagogai, sociologai ir psichologai. Žaidimų ir žaislų poveikis ir bręstančiai, ir subrendusiai asmenybei nuo XIX a. vid. tapo sociologų ir pedagogų tyrinėjimų ir stebėjimų objektu. Vaikų protinio ir fizinio lavinimo galimybes, pasitelkdami žaidimų metodiką, tyrinėjo tokie mokslininkai kaip F. Frebelis, M. Montesori, K. Grosas, H. Spenceris ir kiti (Jarovaitienė, 1994, 113).

Atskirai reikėtų paminėti istoriką J. Huizingą bei jo veikalą „Homo Ludens“ (lot. „Žaidžiantis žmogus“). Knygoje istorikas ne tik analizuoja žaidimo kaip fenomeno priežastis, ištakas, bet ir gilinasi į jo svarbą bei poveikį žmogui. Pagrindinį dėmesį skirdamas žaidimo ir žaismingumo atspindžių analizei kultūroje ir visuomeniniuose santykiuose, J. Huizinga žaidimo terminui suteikia globalią reikšmę. Savotiškas *žaidimas* išvelgiamas beveik kiekvienoje gyvenimo situacijoje – karyboje, politikoje, teisme, mene ir kt. Tad šiame, be abejonės, novatoriškame istoriko darbe žaidimas analizuojamas ne tik kaip prasminga vaikų veikla, bet ir kaip labai svarbus visos visuomenės evoliucijos bei egzistencijos variklis.

Šie gretutinių mokslo krypčių specialistų tyrimai leidžia teigti, kad svarbiausia žaidimo paskirtis yra žmogaus intelekto ir emocijų ugdymas. Žaidimai taip pat moko bendrauti, formuoja elgesį, spartina vaiko socializaciją ir pan. (Barkauskienė ir kt., 2001, 81–82). Be to, žaidžiant galima patirti daug daugiau, negu tai įmanoma realiose situacijose. Žaidime pernelyg nerizikuodamas gali save išbandyti įvairiais atžvilgiais, nes tai nesukelia ar neturėtų sukelti padarinių realiame gyvenime (Хейзинга, 1997, 32).

Prieš pradėdant detalesnę Lietuvos archeologinėje medžiagoje su žaidimais sietinų artefaktų analizę, pravartu trumpai apžvelgti bendruosius žmogaus vystymosi ir psichologinės raidos etapus. Mokslinėje literatūroje nurodoma, kad žmogaus kūdikystė yra pirmieji gyvenimo metai – laikotarpis nuo gimimo iki tol, kol išmokstama vaikščioti. Vaikystės periodas tęsiasi maždaug iki 11–13 metų, t. y. iki paauglystės. Paauglystė trunka nuo fizinio lytinio brendimo pradžios iki tol, kol pasiekama savarankiška suaugusio žmogaus socialinė padėtis – apytiksliai iki 20 metų (Mayers, 2000, 76–79, 107–109, 115). Šis XX a. antrojoje pusėje deklaruotas žmogaus raidos suvokimas faktiškai yra universalus ir beveik nesiskiria nuo gyvenimo etapų supratimo viduramžiais. Tai patvirtina XVI–XVII a. Vakarų Europos rankraščiai, kuriuose vaikyste tradiciškai laikomas laikotarpis nuo 2 iki 14 metų (Dossier pédagogique, fol. 107, 131).

Remiantis šia klasifikacija, darbe bus analizuojami artefaktai, kurie galėjo priklausyti 2–14 metų vaikams. Žinoma, toks artefaktų priskyrimas žmogaus vaikystės periodui nepaneigia galimybės tais pačiais žaislais žaisti paaugliams nuo 14 metų ar net suaugusiesiems. Linksmindamiesi ir pramogaudami galėjo žaisti ir paaugliai, ir suaugusieji. Tačiau pagal vyraujančias tendencijas, nuo 2 iki 14 metų žaislai ir žaidimai žmogaus gyvenime yra ypač svarbūs jo fiziniam, pažintiniam ir socialiniam vystymuisi. Būtent šioje vaikų grupėje žaislai ir žaidimai atliko abi funkcijas – pramoginę ir pažintinę.

Žaislų ir žaidimų formų bei jų sudėtingumo kaita sietina su vaiko vystymusi bei visuomenės socialiniais pokyčiais. Žaislai, fiziniai daiktai dažniausiai kinta atsiradus naujoms technologijoms ar medžiagoms, tačiau žaidimai, jų vyksmas, procesas bei temos kinta nežymiai (Almon, 2001, 42). Kaip pavyzdį galima paminėti tokį faktą: ir antikoje, ir viduramžiais, ir naujausiais laikais berniukai žaidė karą. Žaidimo tema nesikeitė, tik ginklai, kuriais buvo žaidžiama, kito adekvačiai tikrų ati-

tinkamo laikotarpio ginklų kaitai. Tokiu būdu vaikų žaislus galima analizuoti kaip gana patikimą suaugusiųjų gyvenimo atspindį, žinoma, nepamirštant vaiko vaizduotės faktoriaus.

Kaip vystosi ir veikia vaiko vaizduotė? Pirmą kartą vaiko gyvenime ji pasireiškia antraisiais trečiaisiais gyvenimo metais. Konkretus fizinis daiktas vaizduotėje perkeliamas į naują dimensiją: pvz., puodas tampa namu, šaukštas – žmogumi. Pradeda ryškėti veiksmo ir daiktų sąveikos poreikis. Ketverių metų vaikas jau suvokia žaidimo procesą: jis gali paimti į rankas paprasčiausią daiktą, kuriam vaizduotė suteiks visai kitą prasmę. Taigi vaikas pradeda mąstyti, kurti menamą realybę savo vaizduotėje. Bręstant vaizduotė tampa kūrybiniu mąstymu, gebėjimu įsivaizduoti ne tik tai, kas yra dabar, bet ir kas bus ateityje. Vaiko vaizduotė kiekvieną buities objektą gali paversti žaislu. Jo žaidimo objektu gali tapti medžio kamienas ar kelmas, lėlė ar įvairios medžiagos skiautės – taip žaidimas plėtojasi savaime (Almon, 2001, 42, 43).

Tai, kad kiekvienas daiktas vaiko rankose gali tapti žaislu, labai praplečia artefaktų, kuriuos galima priskirti žaislams, sąrašą. Tačiau kalbant apie viduramžius tai nėra taip vienareikšmiška. Neabejodami žaislams galime priskirti tik tuos dirbinius, kurių paskirtį ar pritaikymą randame arba šiuolaikiniame vaikų žaislų arsenale, arba rašytiniuose šaltiniuose. Kitas svarbus aptariamojo laikotarpio šaltinis yra vaizduojamasis menas.

IKONOGRAFIJOS DUOMENYS, JŲ SVARBA IR TEIKIAMOS ŽINIOS

Nors straipsnio pagrindu pirmiausia reikėtų laikyti archeologijos duomenis, tačiau ikonografinė medžiaga, kaip jau minėta, viduramžių pramogų pažinimui taip pat vaidina svarbų vaidmenį. Labai skurdžius Lietuvos ikonografijos šaltinius papildoma gana gausūs ir analogijų požiūriu itin vertingi Vakarų Europos vaizduojamojo meno paminklai (2 pav.).

2 pav. Vaikų žaislai ir žaidimai XVII a. (Orme, 2003, 177, fig. 66).

dimus (4 pav.). Tai tarsi originali to laikotarpio vaikų pramogų enciklopedija. Visus vaikų užsiėmimus, pavaizduotus šiame tapybos darbe, galima suskirstyti į reikalaujančius ir nereikalaujančius specialaus inventoriaus. Užsiėmimai, nereikalaujantys specialaus inventoriaus, yra gaudynės, slėpynės, vestuvių ceremonijų parodijavimas ir kt. Atskirą fizinių pramogų grupę sudaro imtynės, plaukiojimas, laipiojimas medžiais ir kt. Vaizduojamojo meno kūriniai yra unikalus būtent tokių archeologiškai nefiksuojan-

Vaikų ir jų žaislų vaizdavimas paveikluose, medžio raižiniuose ir knygų bei rankraščių iliustracijose pasirodo apie XIV a. Neretai vaikai buvo vaizduojami greta suaugusiųjų iliustruotuose kalendoriuose, norint juos pagyvinti ir pajvairinti. Tai ypač būdinga XV a. pab.–XVI a. pr. flandų rankraščiams (3 pav.). Pastebimas ir kitas vaizdavimo būdas: įvairiausių vaikams būdingų veiklų ir žaidimų scenos tampa ištisomis vaizdinių serijomis, puošiančiomis rankraščių paraštes. Kaip pavyzdį galima paminėti Jehan de Grise apie 1338–1344 m. iliustruotą „Romance of Alexander“, saugomą Bodlein bibliotekoje. Šis rankraštis iliustruotas Aleksandro Didžiojo legendos miniatiūromis ir gausiomis kasdieninio gyvenimo scenomis lapų paraštes (Orme, 2003, 165, 166).

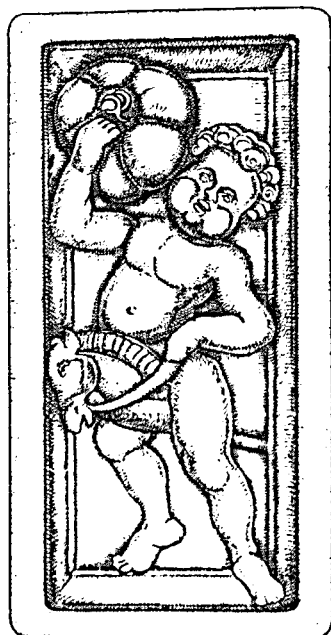
Kulminaciją minėtoji tematika vaizduojama mene pasiekė XVI a. vidurio flandų dailininko Pieter Bruegel vyresniojo (15??–05.09.1569†) darbuose. Keliuose jo paveikluose, kaip antai „Battle between Carnival and Lent“ (1559 m.), vaikai vaizduojami tarp suaugusiųjų. 1560 m. nupatytoje drobėje „Children’s Games“ jau vaizduojami vien tik vaikai. Šiame darbe – daugiau nei 200 vaikų ir paauglių, žaidžiančių 84 įvairius žai-

3 pav. Žaislų kambarys miestiečio name. Miniatiūra iš XV a. rankraščio (Zöllner, 1979, 208, Abb. 128).

4 pav. „Vaikų žaislai“, 1560 m. nutapytas Pieter Bruegel vyresniojo (15??–05.09.1569†) (Frezel, 1977, 13–15).

5 pav. Vaiką su arkliuku ir kamuoliu rankoje vaizduojantis renesansinis koklis iš VŽP (VŽPR, 1991, 41).

mų pramogų liudininkai. Paveikslas svarbus dar ir tuo, kad jame pavaizduota didelė žaislų įvairovė: lėlės, kamuoliai, vėjo malūnėliai, vilkeliai, kaukės ir kt. (Frezel, 1977, 13–15).

Palyginus su ikonografijos teikiamomis žiniomis matyti, kad archeologijos duomenys yra menkesni, tačiau nereikia pamiršti, kad labai skiriasi minėtų šaltinių informacijos tipas. Vaizduojamajame mene vaikų žaidimai ir žaislai dažnai pateikiami nenatūralioje aplinkoje ir yra smarkiai idealizuoti. Tuo tarpu didelė archeologinių radinių dalis yra primityvių formų, galbūt pačių vaikų arba jų globotojų padirbdinti grubokai ir paskubomis. Iš archeologinių radinių būtina išskirti žaidžiantį vaiką, pavaizduotą ant vieno renesansinio koklio, datuojamo XVI a. pradžia (5 pav.). Dirbi-

nyje vaizduojamas nuogas garbanotas berniukas, viena ranka laikantis iškeltą kamuolį, o kita – apžergtą medinį arkliuką (VŽPR, 1991, 41). Šis koklio piešinys dar neįrodo vaizduojamų žaislų egzistavimo, tačiau gali būti interpretuojamas kaip savotiškas vaikų veiklos atspindys.

Taigi vaizduojamasis menas yra labai svarbus prototipų šaltinis, padedantis identifikuoti archeologiniuose sluoksniuose randamus, bet sunkiai atpažįstamus žaislus.

VAIKŲ ŽAISLAI ARCHEOLOGIJOS DUOMENIMIS

Apibrėžiant pagrindinį darbo terminą, žaislus, reikia patikslinti, kad jais studijoje vadinami tik tie dirbiniai, kurių pagrindinė funkcinė paskirtis yra žaislas arba žaidimo įrankis. Jei vienareikšmiškai buvo sunku nuspręsti artefakto paskirtį, jo įtraukimą į studijos duomenų bazę lėmė subjektyvus autoriaus požiūris. Todėl šioje studijoje nebuvo analizuojami kai kurie diskutuoti, detalesnių tyrimų reikalaujantys radiniai. Viena iš tokių radinių grupių yra taupyklės, kurios darbe netyrinėjamos, nors kai kurių autorių priskiriamos savotiškiems vaikų žaislams. Lietuvoje nemažai taupyklių randama XVI–XVII a. datuojamuose sluoksniuose (Steponavičienė, 2001, 186; Žulkus, 2002, 98; Žalys, 2004, 46; Vainilaitis, 2005, 230; Грималаускайте, Синчук, 2005, 91; ir kt.). Manoma, kad viena iš taupyklės paskirčių buvo išmokyti vaiką elgtis su pinigais ir pajusti jų vertę (Buchholz, 1990, 60). Tačiau įvertinę rastų taupyklių tūrį ir turinį matome, kad ir vidutinio dydžio, apie 100 cm³ taupyklėje telpa apie 1000 monetų (Grimalauskaitė, 2005, 269; Грималаускайте, Синчук, 2005, 92), o tai jau nemažas kapitalas. Remiantis šiais faktais galima teigti, kad XVI–XVII a. Lietuvoje taupyklės priklausė tik suaugusiesiems ir atliko „namų išdo“ – pinigų saugyklos – funkciją.

Kita diskutuotinių ir studijoje detaliau neapartiamų objektų grupė yra miniatiūriniai moliniai indeliai. Pastarieji kartais taip pat laikomi vaikų žaislais (Buchholz, 1990, 57; Gläser, 2002, 121). Dalis Lietuvoje rastų indelių, žinoma, galėjo būti žaislai, tačiau daugumą jų greičiausiai naudojo suaugusieji įvairiems vaistams, kosmetikai ar prieskoniams laikyti (Steponavičienė, 2001, 187). Patvirtinti hipotezę, kad miniatiūriniai indeliai gali būti vaikų žaislai, šiuo metu nėra galimybės dar ir dėl ypač didelio aptariamuoju laikotarpiu datuojamuose sluoksniuose aptinkamo buitinės keramikos kiekio. Todėl šie dirbiniai nebus aptariami, o probleminiai klausimai, sietini su miniatiūrinių indų paskirtimi ir tipologija, ateityje galėtų tapti atskiros mokslinės studijos tema.

Archajiškų žaislų Lietuvoje rasta įvairiuose skirtingai datuojamuose archeologijos paminkluose. Tačiau kiekybinis ir kokybinis jų pasiskirstymas objektuose labai nevienodas. Analizuojant dirbinių paplitimą chronologinėje, geografinėje ar tipologinėje erdvėje stengiasi maksimaliai objektyviai interpretuoti tyrimo duomenis. Du trečdalius radinių, o kartu ir atitinkamą kiekį svarbios mokslinės informacijos suteikia vienas archeologinis kompleksas – Vilniaus pilys. Šią situaciją galima būtų paaikškinti keleriopai. Pirmiausia tuo, kad durpinguose XIV–XVI a. Vilniaus žemutinės pilies kultūriniuose sluoksniuose puikiai išsilaikė iš odos ir medžio pagaminti žaislai. Savo sluoksnių sandara labai panašaus objekto Novgorodo (Rusija) tyrimų metu daugiau nei 80 proc. rastų žaislų pagaminti iš medžio ir kitų organinių medžiagų (Brisbane, 1992, 173). Todėl tikėtina, kad Vilniaus pilyse rastų artefaktų gausa nėra atsitiktinumas ar išimtis. Kituose Lietuvoje tirtuose archeologiniuose objektuose iš organinių medžiagų pagamintiems dirbiniams išlikti paprasčiausiai nesusidarė tokia palanki terpė. O štai panašios sandaros Kernavės miesto XIII–XIV a. kultūriniuose sluoksniuose taip pat rasta medinių žaislų. Tiesa, palyginti su Vilniaus pilimis, ten jų gerokai ma-

žiau¹. Antra vertus, archeologinių tyrimų mastas Vilniaus pilyse nepaprastai didelis. Iki 2006 m. šiame objekte ištirtas apie 10 000 kv. m plotas, kuriame kultūriniai sluoksniai kartais siekia net 6 metrus. Kituose Lietuvos archeologiniuose paminkluose dažniausiai randama tik tokių artefaktų, kurie buvo pagaminti iš patvaresnių aplinkos poveikiui medžiagų (akmens, rago, kaulo, keramikos ir kt.). Dėl šių priežasčių, vertinant žaislų paplitimą ar apibendrinant jų chronologinius rėmus, tenka net ir vienetinius artefaktus interpretuoti kaip atskirą tipą ir jo paplitimo arealą sąlyginai įvardinti visą dabartinės Lietuvos Respublikos teritoriją.

ŽAISLŲ TIPOLOGIJA

Daugelis tyrinėtojų, rašiusių bei rašančių apie vaikų žaislus, apsiriboja nuosekliu individualių dirbinių ar jų grupių aprašymu (Buchholz, 1990, 56–61; Caune, 1997, 130–134; Fitta, 1998, 10, 32, 42, 48; ir kt.) ir tik retais atvejais mėginama sudaryti platesnę artefaktų tipologizaciją (Хорошев, 1998, 83–85).

Artimiausia Lietuvos archeologinei medžiagai tipologinė vaikų žaislų sistema yra sukurta A. C. Хорошев – remtasi X–XV a. datuojamais Novgorodo radiniais (Хорошев, 1998, 82–84). Pasinaudojus ne tik Lietuvoje, bet ir kitur Europoje rastais artefaktais, Novgorodo vaikų žaislų schema buvo praplėsta ir pritaikyta platesniam regionui taip, kad atsiradus naujų duomenų, ji bet kurioje grandyje gali būti nesunkiai papildoma (1 pav.).

Tyrimo duomenų bazę sudaro 143 individualūs archeologiniai radiniai ar jų fragmentai. Spausdinamoje lentelėje pažymėti tik iki šiol Lietuvoje rasti XIII–XVII a. datuojami dirbiniai. Tipologiškai žaidimai pagal jų pobūdį yra suskirstyti į sep-

tyrias pagrindines sritis: karybos, buities, ūkio, globos, pramogų, muzikos ir sporto. Šios sritys suskaidytos į smulkesnes grupes, šeimas, klases, tipus, potipius ir variantus.

Vienintelė šiuo metu Lietuvoje žinoma karybos žaislų srities grupė yra ginklai, tačiau teoriškai šiai sričiai galėtų priklausyti kareivėlių, gynybinių įtvirtinimų, karinio transporto ir kitokios su karo tema sietinos žaislų grupės. Karybos srities ginklų rūšis skirstoma į dvi šeimas: puolamuosius ir ginamuosius. Puolamaisiais reikėtų vadinti tokias ginklų klases kaip kalavijai, durklai, ietys, lankai su strėlėmis, kirviai ir kt., tuo tarpu ginamaisiais – skydus, šalmus ar šarvus. Esant galimybei, klasės gali būti skirstomos į tipus, potipius ir variantus. Pavyzdžiui, puolamųjų ginklų šeimos kalavijų klasę galima būtų skirstyti į vieną ar dvišmenį tipus, pastaruosius – į vienanankių ar dvirankių potipius bei variantus pagal buoželės formą ir t.t.

Atsižvelgiant į rastus dirbinius buities žaislų sritį galima padalinti bent į dvi grupes: darbo įrankius ir buities reikmenis. Perspektyvoje buities žaislams taip pat galima būtų priskirti baldų, indų ar kitokias grupes. Minėtajai darbo įrankių grupei, remiantis turimomis žiniomis, yra priskirta tik viena universalių darbo įrankių šeima. Pastarajai šeimai, ligšiolinių tyrimų duomenimis, yra priskiriamos peilių ir kastuvų klasės. Teoriškai žaislinių darbo įrankių grupei galėtų priklausyti žemdirbystės, žvejybos, medžio ar metalo apdirbimo įrankių šeimos. Antrai, buities žaislų / buities reikmenų grupei kol kas priskiriama tik raktų klasė, tačiau buities žaislams gali priklausyti ir kosmetikos, rašymo ar kitų šeimų dirbiniai.

Trečiai, ūkio žaislų, sričiai priskiriama transporto priemonių grupė, kuri, atsižvelgiant į disponuojamus duomenis, padalinta į vandens ir sausumos transporto priemonių šeimas. Pirmajai

¹ Luchtanas, 1986š, 53; 1988š, 52; 1989š, 75; 1990š, 19, 24; 1993š, 19; 1996š, 22; Karnatka, 1994š, 25; Kulikauskienė, 1981š, 38; ir kt.

šiuo metu atstovauja tik valtelių, antrajai – vežimaičių klasės. Analizuojant vėlyvesnius nei XX a. pirmosios pusės vaikų žaislus, transporto priemonių grupėje galima būtų išskirti dar vieną, oro transporto, šeimą.

Globos srities žaislai dalomi į dvi svarbiausias grupes – antropomorfinius ir zoomorfinius. Antropomorfinių žaislų grupei priskiriamos įvairios lėlės, kurios į atskiras šeimas ir klases galėtų būti grupuojamos remiantis jų gamybos technologijomis bei konstrukciniais skirtumais. Zoomorfinių žaislų iš XIII–XVII a. dar nerasta, tačiau radus racionaliausia būtų juos suskirstyti į gyvulius, paukščius, žuvis ir t.t.

Penktai sričiai, pramogų žaislams, priklauso inertinių žaislų grupė. Pirma inertinių žaislų klasė yra sukučiai. Tipologiškai jie skirstomi į vadinamuosius vėjo malūnėlius (jų propelerio mentis sukasi ant ašies) ir sukučius (jų mentis (vienmenčiai) ar dvi mentys (dvimenčiai) stabiliai pritvirtintos prie ašies). Antra inertinių žaislų klasė yra vilkeliai. Šie žaislai į tipus, potipius bei variantus skirstytini pagal formą, paleidimo principą ir kt.

Muzikos žaislai turėtų būti skirstomi atsižvelgiant į tradicinį muzikos instrumentų skirstymą. Taip galima išskirti penkias pagrindines muzikos žaislų grupes: idiofonus (saviskambiai), aerofonus (pučiamieji), membranofonus (mušamieji), chordofonus (styginiai) bei mechaninius ir elektrinius. Idiofonai – tai muzikos instrumentai, padaryti iš natūralių skambių medžiagų. Jais įvairiais būdais išgaunamas garsas. Jie skirstomi į mušamųjų, beldžiamųjų, kratomųjų, gnaibomųjų ir kitas šeimas (Pasaulio, 1999, 90). Archeologinių tyrimų metu Lietuvoje rasta tik gnaibomųjų idiofonų šeimai priklausančių dambrelių. Aerofonai – tokie muzikos instrumentai, kuriuose garsas išgaunamas vibruojant orui. Šiai grupei priklauso fleitų, liežuvelinių instrumentų, instrumentų, turinčių piltuvėlio formos pūstukus, ir laisvųjų aerofonų

šeimos (Pasaulio, 1999, 14). XIII–XVII a. archeologinėje medžiagoje iki šiol žinomos tik laisvųjų aerofonų šeimai priklausančios užsynės, fleitų be švilpuko šeimai priklausanti ilgoji fleita be pūstuko ir fleitų su švilpuku šeimai atstovaujanti švilpukų klasė. Likusioms trims muzikos instrumentų grupėms priskiriamų dirbinių Lietuvos archeologijos medžiagoje iki šiol nežinoma, tačiau minėtoms grupėms priklauso šios instrumentų šeimos: membranofonams – būgnų ir mirlitonų; chordofonams – lankų, lyrų, arfų, liutnų ir citrų; mechaniniams² – muzikinių dėžučių, varpų ir kurantų bei kitos (Pasaulio, 1999, 140, 164, 244).

Septintajai sričiai priskiriami vaikų žaislai naudoti sporto žaidimams. Naujaisiais laikais sporto žaidimai ir sporto šakos klasifikuojamos atsižvelgiant į labai įvairius kriterijus. Pavyzdžiui, pagal judesio pobūdį sporto šakos skirstomos į ciklines, aciklines, greitumo, jėgos ir kt., pagal laiką ir vietą – žiemos, vasaros, vandens ir kt., pagal populiarumą ir paplitimą – olimpinės, pasaulinės, regioninės ir kt. (Körperkultur, 1979, 220, 221; Sporto, 2002, 563, 564; Sportas, 2003, VII–IX). Tarpdisciplininiam tyrinėjimui sporto šakas kartais rekomenduojama grupuoti remiantis sporto rezultatus lemiančiais faktoriais, tokiais kaip ištvermė, jėga, greitis, reakcija, koordinacija, taiklumas ir kt. (Körperkultur, 1979, 221). Tačiau naujaisių laikų sporto šakų tipologizacija tik iš dalies gali būti naudojama sisteminant primityvius viduramžių vaikų sporto žaidimus. Atsižvelgiant į turimus duomenis, viduramžių vaikų sporto žaidimus racionaliausia skirstyti į dvi pagrindines grupes: į žaidimus be inventoriaus ir į žaidimus su inventoriumi. Pirmajai archeologijos metodais nefiksuojamai grupei pagal šį skirstymą priklauso įvairios lenktyniavimo ar rungtyniavimo formos – gaudynės, grumtynės, bėgimas, plaukimas ir t.t. Tuo tarpu sporto žaidimus su inventoriumi galima skaidyti į lenktyniavimo (su pačiūžomis, ar-

² Elektriniai muzikos instrumentai išsamiau neaptariami, nes archeologijos darbe tai praranda bet kokią prasmę.

kliais, valtimis, dviračiais ir t.t.), jėgos (pvz., virvės tempimas ir kt.) bei taiklumo (žaidimai su kėgliais, kamuoliais, šaudymas ir t.t.) šeimas. Visi iki šiol Lietuvoje archeologinių tyrimų metu rasti artefaktai priskiriami sportinių žaidimų su inventoriumi grupės taiklumo žaidimų šeimai. Studijos aptariamuoju laikotarpiu datuojami radiniai įgalina išskirti tris taiklumo šeimos žaidimų klases: kamuolių, kėglių ir rutuliukų. Remiantis archeologijos duomenimis vienintelę kamuolių klasę pavyko suskaidyti į tipus (pagal jų susiuvimo techniką), potipius (pagal užpildui naudotą medžiagą) bei variantus (pagal kamuolių dydį).

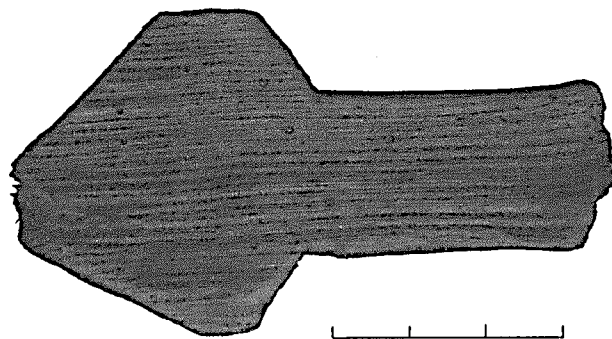
Tipologinės vaikų žaislų lentelės apačioje pateikiama informacija ir apie žaliavą, iš kurios dirbiniai pagaminti. Eilutėje „medžiaga“ žymimi duomenys svarbūs tuo, kad žaliavos pasirinkimas ir su jos apdirbimu siejamos sąnaudos suteikia dalinės informacijos apie materialinę produkto vertę.

KARYBOS ŽAISLAI

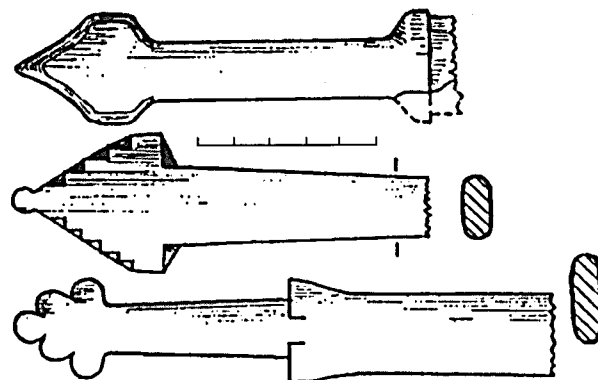
Pirmoji žaislų sritis – karybos. Iki šiol rasta tik medinių puolamųjų ginklų kopijų, kuriais, tikėtina, dažniausiai žaidė berniukai. Šiai puolamųjų ginklų šeimai priskiriamas ir strėlės ar ietigalio formos dirbinėlis, rastas Kernavėje (Luchtanas, 1989š, 75; Radinių katalogas – toliau: Kat. 1). XIII–XIV a. datuojamas 120 mm ilgio ne visai tiesaus kotelio fragmentas, užsibaigiantis rombo pavidalo „antgaliu“. Panašių dirbinių rasta daugelyje plačiau tyrinėtų viduramžių paminklų Rusijoje (Колчин, 1971, 52; Гайдукон, 1992, 87; Древняя Русь, 1997, 115; Хорошев, 1998, 85; Рыбина, 2002, 141), Baltarusijoje (Зверуго, 1989, рис. 76/12), Latvijoje (Caune, 1997, 131), Vokietijoje (Gläser, 2002, 120) ir kitur. Be strėlių, archeologinių tyrimų metu kartais randama ir vaikiškų lanckų (Колчин, 1971, 52; Древняя Русь, 1997, 115; Хорошев, 1998, 85; Gläser, 2002, 120; Рыбина, 2002, 141). Dažniausiai minėtos medinės strėlės yra priskiriamos vaikų žaislams, tačiau reikia ne-

pamiršti, kad jos taip pat buvo naudojamos ir kailinių žvėrelių medžioklei (Хорошев, 1998, 85).

Antra vaikiškų puolamųjų ginklų klasė yra mediniai kalavijai. Visos Europos mastu kalavijai yra dažniausiai randamas viduramžių vaikų karybos žaislas. Tokį faktą reikėtų sieti su didžiuoju ginklo populiarumu ir jo, kaip socialinio statuso simbolio, reikšme. Lietuvoje rasti du medinių dirbinių fragmentai, kuriuos galima priskirti kalavijų liekanoms. Abu minėtieji fragmentai rasti Vilniaus žemutinėje pilyje ir datuojami XIII–XIV a. Tikėtina, kad tai gali būti kalavijų rankenos (6 pav.). Abi jos vos 70–80 mm ilgio. Viena su daugiakampe (Kat. 2), o kita su šešiakampe buožele (Kat. 3). Kaimyninėse šalyse panašių vaikiškų kalavijų ir jų fragmentų randama gerokai daugiau (7 pav.). Beveik šimtas artefaktų yra rasta vien Novgorodo

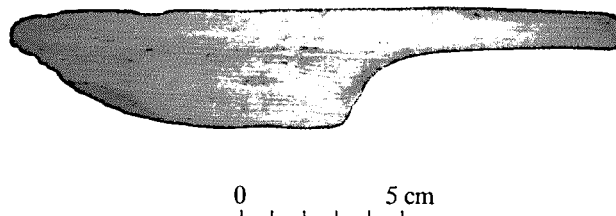
6 pav. Dirbinys, panašus į žaislinio kalavijo rankeną. XIII–XIV a. (Kat. 3) I. Kaminskaitės nuotr.

7 pav. Žaislinių kalavijų fragmentai, rasti Latvijoje (Caune, 1997, 133, att. 1 – detalė).

mieste Rusijoje (Колчин, 1971, 51, 52; Brisbane, 1992, 175; Древняя Русь, 1997, 115; Хорошев, 1998, 83; Рыбина, 2002, 141), po keliolika kaimyninėje Latvijoje (Caune, 1997, 130, 131), Baltarusijoje (Плавинскі, 2006, 18), Lenkijoje (Rulewicz, 1964, 108), Vokietijoje (Hoffmann, 1996, 198; Lehmhuhl, Schäfer, 2005, 364). Kaimyninėse šalyse rastų kalavijų buoželės gana įvairios – šešiakampės, stačiakampės, kvadratinės, apvalios ir kt. Kone visos turi atitikmenų su vienalaikėmis tikrų kalavijų buožių formomis (Хорошев, 1998, 83). Ir nors žaislai nėra tikslios ginklų kopijos, vis dėlto vaikiški kalavijai kaip ginklų evoliucijos atspindys sulaukia pakankamai didelio ginklų specialistų dėmesio. Tiesa, apie sveikų vaikiškų kalavijų dydį kol kas sunku kalbėti. Visiškai išlikę yra vos keli dirbiniai. Vienas jų – 86 cm ilgio, ašmenų plotis 6,3 cm – rastas Breste (Baltarusija) ir datuojamas XII–XIII a. (Плавинскі, 2006, 18). Antrasis sveikas kalavijas rastas Novgorode (Rusija), datuojamas X–XV a. Pastarasis tėra 28 cm ilgio, o jo geležtės plotis – 5 cm (Хорошев, 1998, 83). Trečiasis sveikas kalavijas rastas Lenkijoje, Ščecine. Jis – 30 cm ilgio ir 3,5 cm pločio (Rulewicz, 1964, 108). Pirmasis kalavijas savo dydžiu ir mase akivaizdžiai skiriasi nuo kitų dviejų. Palyginus su tikrais to meto kalavijais nustatyta, kad šis žaislinis ginklas yra originalaus dydžio kalavijo kopija. Remiantis V. Kazakevičiaus tyrimais, IX–XIII a. baltų kalavijų ilgis, priklausomai nuo jų tipo, svyravo nuo 63 iki 107 cm (Kazakevičius, 1996, 36, 46, 67). Kaip matome, minėto medinio kalavijo ilgis visiškai atitinka plieninių ginklų ilgio vidurkį. Todėl greičiausiai tai buvo ne žaislas, bet ginklo muliažas, skirtas karių treniravimuisi. Atsižvelgiant į šią hipotezę medinių kalavijų paskirčiai nustatyti derėtų ne tik kruopščiai išmatuoti jų gabaritus, bet ir įvertinti jų masę, medieną bei jos kokybę.

Karybos arba buitines žaislais galima būtų pavadinti ir medinius peiliukus. Iki šiol Lietuvoje rasti tik du, tačiau ir kaimyninėse šalyse šie žaislai pakankamai reti (Гаїдуков, 1992, 87; Древняя

8 pav. Peiliukas. XVI a. (Kat. 5). I. Kaminskaitės nuotr.

Русь, 1997, 115; Хорошев, 1998, 85; Gläser, 2002, 120). Vienas Lietuvoje rastas peiliukas yra iš Kernavės, antrasis iš Vilniaus. Kernavėje, Pajautos slėnyje, rastas peiliukas datuojamas XIII–XIV a. ir yra 130 mm ilgio (Luchtanas, 1989š, 19; Kat. 4). Rastasis Vilniuje, Žemutinės pilies teritorijoje, – 200 mm ilgio (8 pav.). Palyginus su Kernavės peiliuku matyti, kad pastarasis labai taisyklingos formos, aiškiai atskirta rankena ir ašmenimis. Jis datuojamas XVI a. (Ožalas, 2004š, 264; Kat. 5). Kaimyninėse šalyse, be jau minėtų puolamųjų karybos žaislų, rasta ir kirvių (Древняя Русь, 1997, 115; Хорошев, 1998, 85; Gläser, 2002, 120). Šie radiniai, kaip ir minėti peiliukai, galėjo imituoti darbo įrankius.

BUITIES ŽAISLAI

Kita iš Lietuvos archeologinės medžiagos žinoma žaislų sritis yra buitines žaislai. Kol kas jai priskiriamos dvi grupės. Pirmajai, darbo įrankių imitacijų, grupei galima sąlyginai priskirti anksčiau minėtus universalius medinius peiliukus ir žaislinį kastuvėlį. Šis nedidelis 78 mm ilgio ir 12 mm pločio iš medžio išdrožtas dirbinėlis savo forma primena ližę. Kastuvėlis rastas Kernavėje, Pajautos slėnyje, ir datuojamas XIII–XIV a. (Luchtanas, 1990š, 19; Kat. 6). Spėti, kad tai buvo žaislas, skatina analogiškos medinės darbo įrankių kopijos, žinomos iš kitų šalių archeologinių tyrimų. Antai medinis 40 cm ilgio plūgas, rastas Vismaro mieste Vokietijoje, yra Meklenburgo regione XIII–XVII a. plačiai naudoto vagojimo plūgo kopija (Buchholz, 1990, 58, 60). Kalnakasių

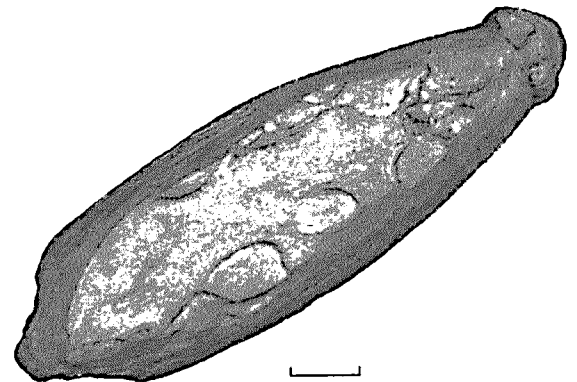
mieste Freiberge, Vokietijoje, rastas medinis kalnakasių kirtiklis, datuojamas XVI a. (Hoffmann, 1996, 153). Be archeologinių radinių, žinias apie darbo įrankių kopijas papildo ir turtinga Lietuvos etnografinė medžiaga. Lietuvos nacionalinio muziejaus rinkiniuose saugoma pačių įvairiausių XIX–XX a. sandūros medinių vaikiškų darbo įrankių. Tarp jų yra arklų, plūgų, akėčių, grėbliukų, dalgelių, šakių, kirvukas ir daug kitų pavyzdžių (Lazauskaitė, 2001, 21). Vis dėlto Kernavėje rastas dirbinys yra tik panašus į žaislinį kastuvėlį, todėl galimos ir kitokios šio dirbinio paskirties interpretavimo versijos. Taip pat diskutuotinos paskirties yra ir Kernavėje rastas medinis rakto formos dirbinys, priskirtinas antrajai, buities reikmenų, grupei (Luchtanas, 1990š, 44; Kernavė, 2002, 151; Kat. 7). Vizualiai šis 150 mm ilgio artefaktas gal ir primena rakta, tačiau jo, kaip vaikų žaislo, paskirtis kol kas galėtų būti tik hipotetinė.

ŪKIO ŽAISLAI

Ūkio žaislų sričiai galima priskirti dvi transporto priemonių grupės šeimas – vandens ir sausumos. Pagal radinių kiekį matyti, kad iš medžio ar pušies tošies išskobtos valtėlės, vandens transporto priemonės, buvo labai populiarius vaikų žaislas visoje viduramžių Europoje. Panašių formų valtelių randama Lenkijos (Leciejewicz ir kt., 1961, 79, 80; Rulewicz, 1964, 108; Gediga, 1966, 240; Kaźmierczyk ir kt., 1977, 185; Gediga, 1979, 94; Dworaczyk ir kt., 2003, 206), Vokietijos (Buchholz, 1990, 60; Gläser, 2002, 121), Latvijos (Caune, 1997, 132), Baltarusijos (Zabytki, 2005, 68, 75) bei Rusijos (Древняя Русь, 1997, 117; Хорошев, 1998, 87) X–XIII a. kultūriniuose sluoksniuose. Lietuvoje iki šiol žinomas tik vienas valtėlės formos dirbinys, išskobtas iš pušies žievės (9 pav.). Jis rastas Kernavėje ir yra datuojamas XIII a. antrąja puse – XIV a. pirmąja puse (Luchtanas, 1988š, 52; Kat. 8). Karklo lapo formos valtėlės viršutinės dalies centre išilgai denio išdrožtas įgilinimas, o smailėjantis priekis užsibaigia nedideliu

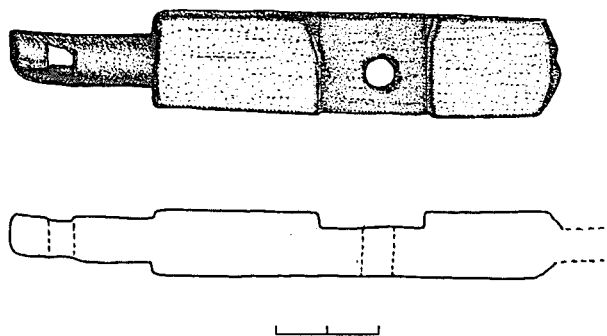
paplatėjimu. Beveik visos kaimyninėse šalyse rastos valtėlės, priešingai nei rastoji Kernavėje, išdrožtos gerokai kruopščiau. Tai lyg ir patvirtina egzistuojančią hipotezę, kad minėtas dirbinys gali būti paprasčiausias valtėlės formos tinklo plūduras (Kernavė, 2002, 148). Dauguma Europoje randamų vaikiškų valtelių turi įgilintus denius, kartais vieną (Leciejewicz ir kt., 1961, rys. 50a-b; Buchholz, 1990, 10; Caune, 1997, att. 2/4; Хорошев, 1998, рис. 1, 15, 16), bet dažniausiai du (Rulewicz, 1964, rys. 48d; Gediga, 1966, rys. 18p; Kaźmierczyk ir kt., 1977, rys. 3; Dworaczyk ir kt., 2003, rys. 115/1). Pasitaiko ir sudėtingesnių denių sistemų (Хорошев, 1998, рис. 1; 14). Keliuose laiveluose yra ir vieta stiebui įstatyti (Rulewicz, 1964, rys. 48d; Gläser, 2002, Abb. 8; Dworaczyk ir kt., 2003, rys. 115/1). Tokias primityvias, tačiau kartu ir archajiškas formas luoteliai išlaikė beveik iki pat mūsų dienų. Tai gerai iliustruoja XX a. pradžios Lietuvos etnografinėje medžiagoje sutinkamos tošinės valtėlės, kurios savo forma beveik identiškos analogiškiems X–XIV a. dirbiniams (Lazauskaitė, 2001, 27, 36, 37). Įvertinus lyginamąją medžiagą, Kernavėje rasto objekto negalima be išlygų vadinti vaikų žaislu. Tikslingiausia būtų tęsti tipologiškai artimų dirbinių paiešką ir taip tikėtis patvirtinti arba paneigti šio daikto kaip vaikų žaislo funkcinės paskirties teoriją.

Archeologiniuose objektuose aptinkami vežimai yra priskiriami antrajai, sausumos transporto

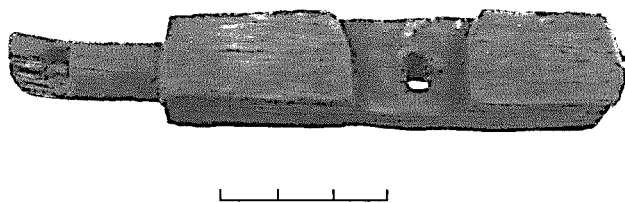

9 pav. Tošinė valtėlė. XIII–XIV a. (Kat. 8; Kernavė, 2002, 148, pav. 290).

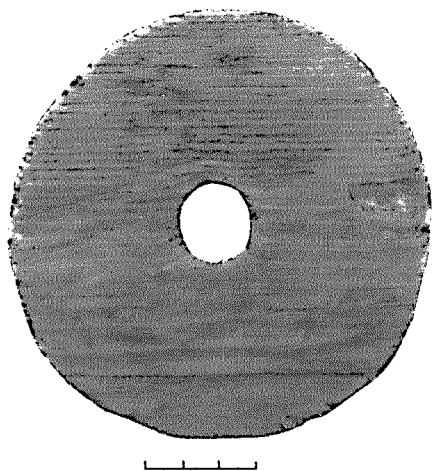
priemonių, šeimai. Kaip ir daugeliui kitų žaislų, šiai šeimai Lietuvoje atstovauja vos keli dirbiniai. Pirmas unikalus artefaktas – žaislinio vežimo ašis – rastas Vilniaus žemutinėje pilyje (10, 11 pav.). Tai medinė vos 100 mm ilgio priekinės ašies kopija, datuojama XV a. pradžia (Striška, 2008ša; Kat. 9). Dirbinėlis stačiakampio skerspjūvio pagaliuko formos su apvaliomis ašelėmis galuose. Tiesa, vienas

10 pav. Vežimo ašis. XV a. (Kat. 9). *H. Manomaičio pieš.*

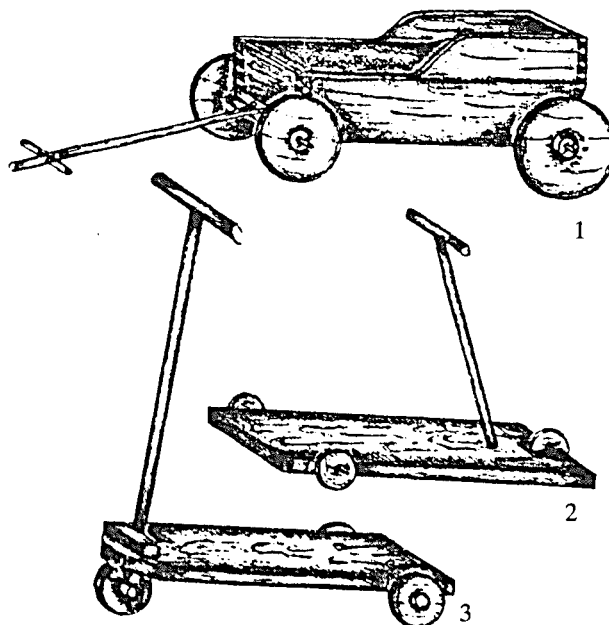

11 pav. Vežimo ašis. XV a. (Kat. 9) *V. Abramausko nuotr.*

12 pav. Vežimo ar vaikštinės ratas. XV a. (Kat. 10). *V. Abramausko nuotr.*

galas nulūžęs. Išlikusiame gale yra skylutė su kaiščio, fiksavusio ratuką, fragmentu. Ašies centre išdrožtas trapecijos formos įgilinimas, kurio viduryje kiaurai pragrežta skylutė. Per ją ašis buvo fiksuojama prie vežimaičio. Išlikęs fragmentas leidžia teigti, kad šis žaislas buvo funkcionali tikro vežimo kopija. Ant ašių sukosi ne tik jo ratai, bet ir visa priekinė ašis. Turimomis žiniomis, žaislinių vežimaičių ratukai buvo dviejų tipų: vieni su stipiniais (Leciejewicz ir kt., 1961, rys. 51b-c), kiti – paprasto medinio skridinėlio formos su skylute viduryje (Leciejewicz ir kt., 1961, rys. 51a). Toks 150 mm skersmens ir 30 mm storio ratukas rastas Vilniaus žemutinėje pilyje (12 pav.). Jo centre – 25 mm skersmens skylutė (Steponavičienė ir kt., 2006šb, 6; Kat. 10). Palyginti su anksčiau aprašyta vežimo ašimi, ratas kiek didesnis. Archeologijos ir etnografijos duomenys byloja apie gana įvairių dydžių riedančius vaikų žaislus (Galaunė, 1958, nuotr. 471, 474, 475; Pliūraitė-Andrejevienė, 1990a, 97–103; Urbonienė, 1998, 96; Хоросhev, 1998, 87–89; Lazauskaitė, 2001, 18, 24, 27) (13 pav.). Su labai panašiais ratukais Vakarų Eu-

13 pav. Etnografiniai XX a. pr. vaikų paspirtukai ir vežimėlis (Pliūraitė-Andrejevienė, 1990a, 100, pav. 2).

14 pav. Vaikas vaikštyneje. Pagal XV a. rankraščio iliustracijos detalę (Dossier pédagogique, Français 134, fol. 42v). M. Mieliausko pieš.

ropos mene vaizduojamos kūdikių vaikštynės (Oberhamer, 1967, 14, 15, Abb. 6; Setälä, 1999, 70) (14 pav.). Šiuo metu turime mažai žinių, kad būtų galima vienareikšmiškai nustatyti medinio raketuko paskirtį, tačiau abu jo panaudojimo atvejai tiesiogiai susiję su vaikais.

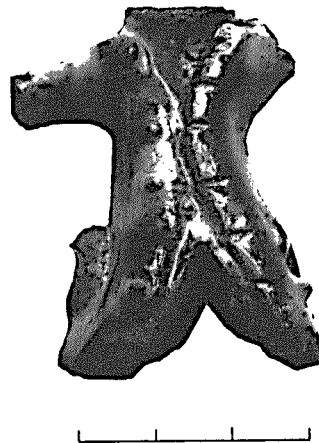
Apibendrinant galima teigti, kad tik tris diskutuotinas paskirties artefaktus galima vadinti žaislinėmis transporto priemonėmis ar jų dalimis. XIII–XIV a. datuojamą pušies žievės dirbinį galima laikyti žaisline valtele – vandens transportu, o du medinius XV a. artefaktus – žaislinių vežimų dalimis, t.y. sausumos transportu.

GLOBOS ŽAISLAI

Globos žaislų sričiai reikia priskirti įvairius antropomorfinius ir zoomorfinius žaislus. Tikėtina, kad šiais žaislais dažniau žaidė mergaitės, kurioms tai buvo savotiška motinystės repeticija ir rūpini-

mosi naminiai galvijais treniruotė. Didžioji tokių antropomorfinių ar zoomorfinių žaisliukų dalis yra datuojama XVIII–XX a. (Raškauskas, Stankevičius, 1988š, 19; Urbanavičius, Vaškevičiūtė, 1996š, 27, 57; Luchtanienė, 2000š, 47; ir kt.). Tik dvi antropomorfinės grupės figūrėlės galima datuoti XV–XVII a. Viena jų – molinė figūrėlė, rasta Vilniaus žemutinėje pilyje, – kaip tik ir datuojama apytiksliai XV–XVII a. Tai moters figūra su ilgu, priekyje susegamu drabužiu. Nedidukas, apie 50 mm aukščio žaisliuko fragmentas glazūruotas šviesiai žalia glazūra ir yra tuščiaaviduris. Figūrėlės galva nudužusi, tačiau ant nugaros matoma kasa liudija, kad tai moters figūra. Moters rankos įremtos į šonus, švarkelis neužsegta (Kat. 11; 15 pav.). Lietuvoje šis dirbiny unikalus, tačiau Europos mastu įvairios molinės antropomorfinės figūrėlės buvo labai populiaros. Ankstyviausi žaislai, datuojami IV a. pr. Kr., žinomi iš Senovės Egipto; vėliau plačiai paplinta Graikijoje ir Romoje (Fitta, 1998, 57, 58). Jų taip pat gausiai aptinkama ir visuose viduramžių Europos miestuose (Фехнер, 1949, 52–54; Neu-Knoch, 1993, 8–28; Hoffmann, 1996, 144–148; Caune, 1997, 132; Buško, Piekalski, 1998, 26; Caune ir kt., 1998, 26; Borkowski, 1999, 191–193; Orme, 2003, 168–171; Borkowski, 2004a, 213–242; 2004b, 273, 274; Lehmhuhl, Schäfer, 2005, 363, 364; ir kt.).

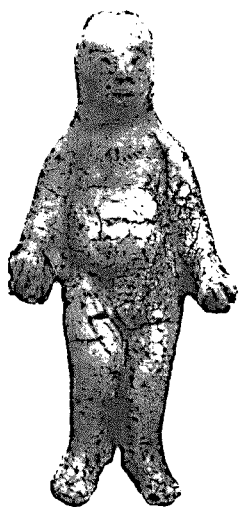
Antra antropomorfinė figūrėlė savo radimo aplinkybėmis ir medžiaga, iš kurios yra pagamin-

15 pav. Molinė antropomorfinė figūrėlė. XV–XVII a. (R. Legaitės VŽP 1960 m. tyrimai; Kat. 11). *Autoriaus nuotr.*

ta, unikali ne tik Lietuvos, bet ir visos Europos mastu. Archeologinių tyrimų metu Klaipėdoje, XVII a. datuojamame mergaitės kape prie Šv. Johano bažnyčios, buvo rasta vaškinė lėlė (Zabiela, 2008š; Kat. 12). Tyrinėjant vos dešimties centimetrų ilgio lėlytę viršugalvyje pastebėta ertmė, o dešinėje kojoje – metalinės vinies fragmentas (16 pav.). Viena iš iškeltų hipotezių – žaisliukas turi vielos karkasą, sutvirtinantį gana trapų vašką. Antrasis spėjimas: šia vinimi lėlę bandyta tvirtinti prie kažkokio paviršiaus. Atlikus rentgeno tyrimą paaiškėjo visiškai netikėti rezultatai. Pasirodė, kad galvoje ir torse yra tuščia ertmė, greičiausiai susidariusi dirbinį liejant (17 pav.), o kairė koja buvo nulūžusi ir vėliau sutaisyta. Taisant buvo įstatytas strypelis – papildoma tvirtinimo priemonė. Atsižvelgiant į dirbinio radimo aplinkybes bei į tai, kad lėlytė buvo taisyta, peršasi kelios mintys: žaislas labai mėgtas, todėl laidojant įdėtas į kapa; gal jis net buvo pats mėgstamiausias vaiko žaislas – juk užuot perlydžius sulūžusią figūrėlę ji buvo kruopščiai taisyta.

Dviejų antropomorfinių figūrėlių per maža norint daryti kokias nors išsamesnes išvadas. Api-

16 pav. Vaškinė antropomorfinė figūrėlė. XVII a. (Kat. 12). *V. Abramausko nuotr.*

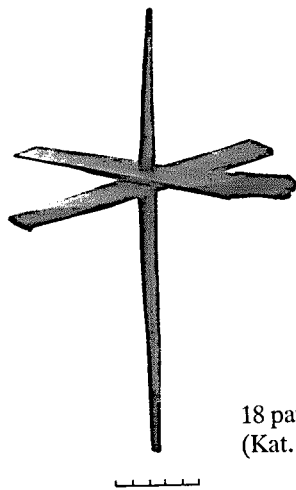

17 pav. Vaškinės figūrėlės rentgeno nuotrauka (Kat. 12). *R. Vėdricko nuotr.*

bendrinant šią radinių grupę tegalima teigti, kad molinėmis antropomorfinėmis figūrėlėmis vaikai žaidė XV–XVII a., o nuo XVII a. išpopuliarėjo ir vaškinės lėlytės.

PRAMOGŲ ŽAISLAI

Be jau išvardintų žaislų, galima išskirti dar vieną sritį – pramogų žaislus. Tai žaislai, neturintys konkrečios edukacinio ar fizinio lavinimo paskirties. Dviem aptariamoms inertinių pramogų žaislų grupėms paleisti reikalingas judesys – mechaninė jėga. Pirmoji klasė yra vadinamieji sukučiai. Lietuvių kalboje šiam žaislui pavadinti dar naudojamas ir malūnėlio terminas. Kaip aiškina LKŽ, malūnėlis – tai „vaikų žaislas, kurį suka vėjas“ (LKŽ, 1966, 815). Sukučiai, saviti propelerio formos dirbinėliai, mokslinėje literatūroje skirstomi į du tipus: kai propelerio mentis sukasi ant ašies ir kai mentis ar mentys stabiliai pritvirtintos prie ašies (Колчин, 1971, 51). Sukučiai su viena mentimi – retas radinys archeologiniuose objektuose. Tik keliolika tokių dirbinių žinoma iš XII–XV a. datuojamų archeologinių Novgorodo miesto sluoksnių. Jų sparno ilgis svyruoja nuo 16 iki 23 cm (Колчин, 1971, 51; Brisbane, 1992, 175, Древняя Русь, 1997, 117; Хорошев, 1998, 91). Vienas toks į sukučių panašus dirbinys rastas ir Vilniaus žemutinėje pilyje. Tai 288 mm ilgio mentis su skylute centre. Manoma, kad ši mentis, sparnas, galėjo suktis ant per skylutę prakišto kaištuko (Butrimaitė, 2004š, 39; Kat. 13). Kita vertus, tai gana masyvus dirbinys ir jo paskirtis galėtų būti visiškai kitokia. Unikalaus sukučio su dviem mentimis, taip pat rasto Vilniaus žemutinėje pilyje, žaidimų paskirtis neabejotina. Archeologinių tyrimų autorius E. Ožalas šį dirbinį datuoja XIV a. (Ožalas, 2008š; Kat. 14). Tai beveik 280 mm ilgio ašis, ant kurios statmenai viena kitai užmautos dvi 180 mm ilgio mentys (18 pav.). Kad sukučiai geriau sklęstų ore, priešingi menčių šonai yra suplokštinti, kaip ir

18 pav. Dviejų menčių sukutis. XIV a. (Kat. 14). *V. Abramausko nuotr.*

lėktuvo propelerio. Norint įsitikinti šio žaislo funkcionalumu, buvo pagaminta identiška jo kopija. Darbas, naudojant vien tik kišeninį peilį, teksto autoriui užtruko beveik 4 valandas. Norint išdrožti tikslią kopiją³, didžiąją laiko dalį užėmė ne drožyba, bet tikslaus matavimo procesas.

Įvertinus tai, kad pirminio dirbinio gamybai to visiškai nereikėjo, galima teigti, jog kiek ūgtelėjęs vaikas ar paauglys tokį žaislą galėtų susimeistraiuti apytiksliai per pusę valandos. Nors dirbinys ir atrodo kiek neproporcingas, tačiau pagaminta sukučio kopija, mechaniškai įsukta, skrieja stabiliai. Minėtas bandymas patvirtina sukučio funkcionalumą ir leidžia priskirti dirbinį viduramžių Lietuvos vaikų žaislų arsenalui.

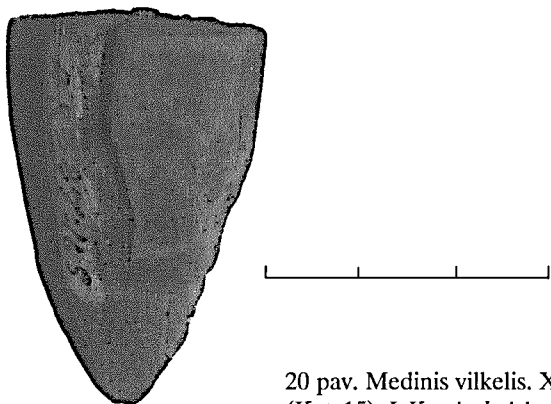
Kitas inertinių pramogų žaislų klasei priskirtinas dirbinys yra vilkelis (19 pav.). Tai savotiškas sukamasis žaislas su kojele, lietuvių kalboje dar kartais vadinamas ūžle, sukučiu (LKŽ, 1999, 389) ar kaukučiu (Pliūraitė-Andrejevienė, 1990b, 105). Šis žaislas yra vienas archajiškiausių, žinotas Graikijoje ir Egipte ir plačiai paplitęs jau X–IX a. pr. Kr. (Fitta, 1998, 76, 77). Gana gausiai X–XV a. datuojamų medinių vilkelių randama ir Europoje (Rulewicz, 1964, 108; Buchholz, 1990, 56, 58; Caune, 1997, 131, 132; Svarāne, 1998, 269; Gläser,

19 pav. Vilkeliais žaidžiantys vaikai. XV a. rankraščio detalė (Bodleian Library MS. Bodl. 264, fol. 64r).

³ Sukučio kopijos matavimų paklaida – daugiausia 1 mm.

20 pav. Medinis vilkelis. XV a.
(Kat. 15). I. Kaminskaitės nuotr.

2002, 121; Orme, 2003, 168; Lehmkuhl, Schäfer, 2005, 364), ir vakarinėje Rusijos dalyje (Колчин, 1971, 51; Brisbane, 1992, 176; Гайдуков, 1992, 88; Древняя Русь, 1997, 116; Хорошев, 1998, 92, 93), Baltarusijoje (Zabytki, 2005, 57). Tačiau žinios apie tokių žaislų paplitimą ir populiarumą Lietuvoje viduramžiais yra itin menkos. Tėra vienas radinys, kurį galima būtų tapatinti su vilkeliu (20 pav.). Medinis, vos 40 mm aukščio dirbinėlis, rastas Vilniaus žemutinėje pilyje, datuojamas XIV a. (Tautavičius ir kt., 1961š, 126; Kat. 15). Tai klasikinės kūgio formos vilkelis, kuriam paleisti dažniausiai buvo naudojamas botagėlis – prie pagaliuko pririšta virvelė. Ikonografijoje randami keli kūgio formos vilkelių įsukimo būdai. Pirmasis – jau minėtu botagėliu: tereikia koteliu stipriai trūktelėti aplink vilkelį apvyniotą virvelę ir žaislas įsisuka. Antrasis žaislo paleidimo būdas panašus, tik šiuo atveju naudojamas dvigubas botagėlis – prie abiejų virvutės galų pririšama po pagaliuką. Šaltinių minimas trečiasis būdas yra dar paprastesnis – vilkelis įsukamas metant jį ranka. Tačiau gali būti, kad taip įmanoma paleisti tik žaislą su metaliniu smaigaliu (Buchholz, 1990, 58).

Be šio vienintelio viduramžiais datuojamo

vilkelio, Lietuvoje žinoma ir vėlyvesnių jo atmainų. Etnografinė medžiaga suteikia įdomių duomenų apie XIX–XX a. vilkelių tradicijas. Archajiškos kūgio formos žaislai būdavo įsukami ne botagėliais, bet paleidžiant juos nuo lentutės. Tereikėdavo vilkelį apvynioti virvele ar siūlu ir įstatyti jo smaigalį į lentutėje išgręžtą skylutę. Trūktelėjus virvutės galą žaislas iššokdavo ir sukdavosi ant grindų ar kito lygaus paviršiaus (Pliūraitė-Andrejevienė, 1990b, 105, 106; Pliūraitė, 1997, 434; Lazauskaitė, 2001, 49). Etnografijoje sutinkame vilkelio su rankenėle tipą. Tai toks pat kūgio formos dirbinys, kurio viršuje įstatytas arba išdrožtas kotelis. Pasitaiko ir panašių žemo cilindro formos žaisliukų, kuriuos ašis perveria kiaurai. Norint paleisti šiuos vilkelius, reikia tarp pirštų ar delnų gerai įsukti ašį (Pliūraitė, 1997, 434). Savotiška ir labai įdomi vilkelių su ašimi atmaina yra žydiški *dreidl* sukučiai. Jų Lietuvoje randama XVII–XX a. kultūriniuose sluoksniuose; jie panašesni į lošimo kauliukus negu į klasikinius vilkelius (Blaževičius, 2005, 164–171).

MUZIKOS ŽAISLAI

Muzikos žaislais šiame skyriuje aptariamai artefaktai vadinami todėl, kad daugeliu atvejų terminas „instrumentai“ jiems gali būti taikomas tik pačia primityviausia prasme. Archeologinių tyrimų metu Lietuvoje rasta idiofonų ir aerofonų grupių muzikos žaislų, kuriais greičiausiai grojo vaikai ir kurie atitinka studijos chronologines ribas. Tai metalinės dombrelės, kaulinės užynės, medinė fleita ir moliniai švilpukai.

Vaikiškų ar vaikų naudotų muzikos žaislų apžvalgą reikėtų pradėti nuo idiofonų grupės, gnaibomųjų šeimos instrumentų klasės, vadinamųjų dambrelių⁴. Savo forma dambrelis panašus į pa-

⁴ Dambrelis – pasagos pavidalo pučiamasis gnaibomasis instrumentas (DLKŽ, 1993, 107).

sagėlę su liežuvėliu per vidurį. Prispaudus instrumentą prie dantų, pirštu judinant liežuvėlį ir įkvepiant ar iškvepiant orą per burną, išgaunamas savitas, blerbiantis, garsas (Baltrėnienė, Apanavičius, 1991, 156–158). Dambreliai yra lūpinės armonikėlės prototipas, kaip manoma, kilęs iš Azijos (Поветкин, 1994, 68). Tipologizavus Europoje randamus dambrelius paaiškėjo, kad ankstyviausieji jų datuojami I–IV a. (Kristensen, 1994, 83).

Dažniausiai šie dirbiniai priskiriami netradingiems ar neprofesionaliems muzikos instrumentams, populiariems ir tarp vaikų, ir tarp elgetų (Celmiņš, 2002, 421). Įrodymų, kad šiais universalios paskirties instrumentais grojo vaikai, aptinkama ikonografinėje (Dossier pédagogique, fol. 127) bei archeologinėje medžiagoje. Puikus pavyzdys, o kartu ir hipotezę patvirtinantis faktas yra dambrelis, rastas Latvijoje, Rygos katedroje, dvigubame vaikų kape (Celmiņš, 2002, 410, 411).

Danijos, Švedijos ir Norvegijos rašytiniuose bei ikonografiniuose šaltiniuose šie muzikos žaislai pasirodo nuo XVI a. Ankstyviausias dambrelio vaizdinys yra Härkebergo bažnyčios Upplande (Švedija) freskoje, datuojamoje apie 1480 m. Archeologinių tyrimų metu Skandinavijoje rasti nedideli instrumentai dažniausiai apibendrintai datuojami tiesiog viduramžiais (1200–1600 m.), o ankstyviausi radiniai – apie 1200 m. Daugiausia dambrelių rasta miestuose, tačiau jų randama ir pilių, vienuolynų bei žemdirbių gyvenviečių archeologiniuose sluoksniuose. Dauguma jų pagaminti iš geležies ir tik nedidelė dalis – iš vario lydinių⁵. Šių instrumentų gabaritai nėra dideli, ilgis svyruoja nuo 44,5 iki 102 mm, plotis – nuo 15 iki 45 mm (Kristensen, 1994, 81–83).

Metalinių viduramžiais ir naujaisiais laikais datuojamų dambrelių gausiai randama ne tik Skan-

dinavijoje ir kitose Vakarų Europos valstybėse (Kristensen, 1994, 81–83; Hakelberg, 2002, 30; Rosdahl, 2004, 257; Zloch, 2005, 357, 358), bet ir Latvijoje (Apala, 1986, 9; Mugarėvičs, Ozere, 1988, 106; Brisbane, 1992, 212; Apala, 1998, 6; Celmiņš, 1998a, 30; Celmiņš, 1998b, 29; Celmiņš, 2002, 410), Baltarusijoje (Археология Беларуси, 2000, рис. 51/15), Rusijoje (Колчин, 1959, 117, 118; Brisbane, 1992, 212; Поветкин, 1994, 68; Седов, 1997, рис. 64/1,2; Поветкин, 2002, 155) bei kitur.

Lietuvoje iki 2006 metų rasti šeši metaliniai dambreliai. Skandinavijos pavyzdžiu rastus dambrelius pagal jų laikomąją dalį tipologiškai galima suskirstyti į ovalo, trikampio ir apskritimo formos tipus (Kristensen, 1994, 81–83).

Ovalo formos tipui derėtų priskirti du dambrelius, rastus Trakų salos (Kat. 16) ir Vilniaus žemutinėje pilyse (Kat. 18; 21 pav.). Palyginus su kitais tipais matyti, kad šie dirbinėliai yra bene didžiausi: Trakuose rastasis – 73 mm ilgio ir 33 mm pločio⁶, o Vilniuje – 53 mm ilgio bei 37 mm pločio (Kuncevičius ir kt., 1993š, 77). Pastarasis dirbinėlis unikalus tuo, kad laikomosios dalies išorinėje pusėje yra išpaustas šešių spindulių žvaigždutės formos ženklas. Galbūt tai instrumentą nukalusio meistro simbolis (Steponavičienė, 2007, 166). Abu dirbiniai pagaminti iš vario lydinio ir abiejų liežuvėliai nulaužti. Šie dambreliai datuojami apytiksliai XV a.

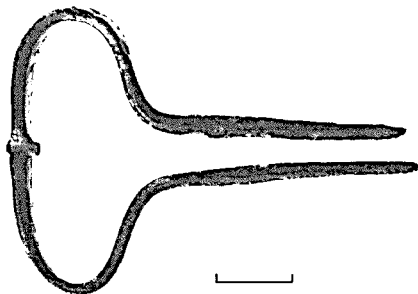
Abu trikampio formos dambreliai rasti Vilniuje. Pirmasis 49 mm ilgio ir 27 mm pločio dirbinėlis pagamintas iš vario lydinio (22 pav.). Jis datuojamas XV a. pirmąja puse ir yra rastas Vilniaus žemutinėje pilyje (VŽPR, 1995, 75; Kat. 17). Antrasis 44 mm ilgio ir 34 mm pločio geležinis dirbinėlis surastas LR Prezidentūros teritorijoje (S. Daukanto a. 3 / 8, Universiteto g. 6, Totorių g. 28). Dambrelio liežuvėlis išlikęs beveik sveikas,

⁵ Apie 85 proc. instrumentų pagaminti iš geležies ir apie 15 proc. iš vario lydinių.

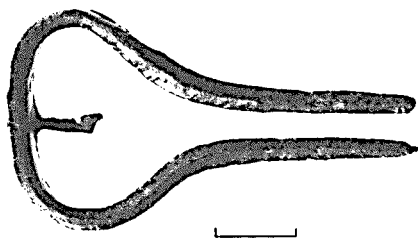
⁶ Saugomas Trakų istorijos muziejuje. Inv. Nr. GEK 2008 A1070.

nulaužtas tik pats laikomasis jo galiukas. Tyrimų autorė šį dirbinį datuoja XV–XVI a. sandūra (Luchtanienė, 1996š, 29; Kat. 19).

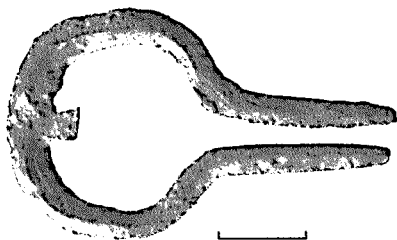
Trečio tipo dambreliai su apskritimo formos laikomąja dalimi rasti taip pat du ir abu Vilniaus žemutinėje pilyje. Pirmasis dirbinėlis – 45 mm ilgio bei 27 pločio (Kat. 20; 23 pav.), antrasis – 57 mm ilgio ir 26 mm pločio (Kat. 21). Iš geležies pagaminti šio potipio radiniai chronologiškai yra vėlyviausi, jie datuojami XVII a. (Ožalas, 2003šb, 218; Ožalas, 2006š).

21 pav. Ovalo formos dambrelis. XV a. (Kat. 18).
V. Abramausko nuotr.

22 pav. Trikampio formos dambrelis. XV a. (Kat. 17).
V. Abramausko nuotr.

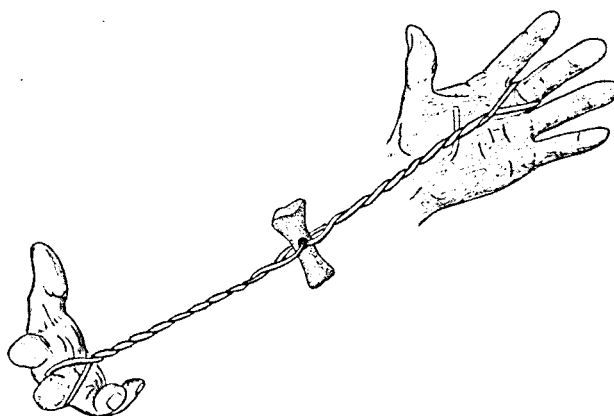

23 pav. Apskritimo formos dambrelis. XV a. (Kat. 20; Ožalas, 2003ša, 69, pav. 366).

Susumuojant turimus duomenis galima daryti kelias išvadas. Pirmiausia, dambrelių, kuriais Lietuvoje greičiausiai grojo ir vaikai, rasta XV–XVII a. datuojamuose archeologiniuose sluoksniuose. Antra, savo gabaritais ir forma Lietuvoje aptinkami dirbiniai adekvatūs Vakarų Europos radiniams. Trečia, iš geležies arba vario lydinių pagamintų dambrelių aptinkama ir pilių, ir miestų kultūriniuose sluoksniuose. Ir ketvirta – visi rasti dambreliai yra nulaužtais liežuvėliais, vadinasi, jie buvo išmesti kaip nebetinkami naudoti.

Antra vaikiškų ar vaikų naudotų muzikos žaislų grupė yra aerofonai. Patys archajiškiausi ir primityviausi artefaktai, vadinamosios užynės, priklauso laisvųjų aerofonų šeimai. Šios klasės dirbiniams pavadinti lietuvių kalboje yra žinomi keli terminai – burzgulis, burzglė, birzgėlė ir užlė. LKŽ šį dirbinį apibūdina kaip užiantį ar burzgiantį vaikų žaislą (LKŽ, 1968, 1207; LKŽ, 1996, 623). Archeologiniuose objektuose randamos užynės paprastai yra padarytos iš kaulės arba paukščio kojos kauliuko, jo viduryje pragrėžus vieną ar dvi skylutes. Įsukant užynę virvele, perverta per skylutę, išgaunamas burzgimą ar užimą primenantis garsas (24 pav.).

Viduramžiais datuojamų užynių gana gausiai randama visoje Vakarų Europoje (Lehmhuhl, 1983, 199–200; Erath, 1996a, 209; MacGregor ir

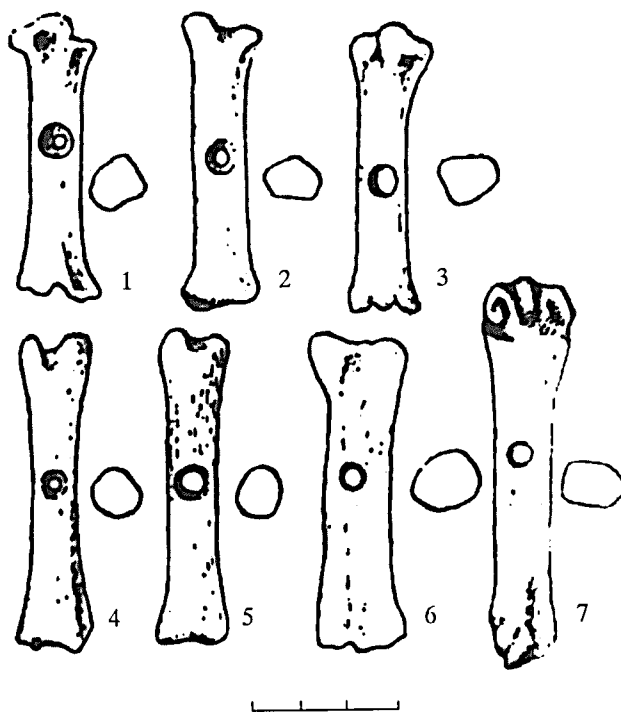

24 pav. Grojimas užyne. *M. Mieliausko pieš.*

kt., 1998, 1981; Roesdahl, 2004, 257), Lenkijoje (Cisek, Kramarek, 1960, 128; Kaźmierczyk ir kt., 1978, 129; Gediga, 1979, 94; Rulewicz, 1999, 264; Dworaczyk ir kt., 2003, 316; Marcinkowski, 2003, 327; Bykowski ir kt., 2004, 137; Chłodincki, Pietrzak, 2004, 169; Jastrzębski, 2004, 254; Antowska-Gorączniak, 2005, 210; Marcinkowski, 2006, 242), Latvijoje (Šnore, Zariņa, 1980, 104; Caune, 1983, 102; Mugurēvičs, 1985, 66; Vasks, 1986, 124; Apala, 1998, 6; Latvijas, 2001, 361; Berga, 2003, 52; Vasks, 2006, 69), Estijoje (Lang, 1997, 47; Valk, 2000, 47; Valk, 2003, 60; Rammo ir kt., 2004, 104), Baltarusijoje (Археология Беларуси, 2000, 318), Rusijoje (Колчин, 1959, 117; Зверуго, 1975, 50; Штыхов, 1978, 47; Гуревич, 1981, 109; Поветкин, 1994, 68) ir kitur. Lietuvoje rastų ūžynių chronologinės ribos yra gerokai platesnės nei studijoje aptariamas periodas. Ankstyviausiais radiniais reikėtų laikyti du Narkūnų (Utenos r.) piliakalnyje rastus dirbinius. Jie datuojami I–III a. (Volkaitė-Kulikauskienė, 1986, 31). Mūsų aptariamu XIII–XVII a. laikotarpiu datuojama trisdešimt viena kaulinė ūžynė (Kat. 22–51). Vienolika šių dirbinių rasta Kernavėje (Kat. 33, 36–43, 45, 48), aštuoni – Vilniuje (Kat. 28, 30–32, 44, 46, 49, 51), po kelis Aukštadvaryje (Kat. 22–27) ir Bubiuose (Kat. 34, 35), po vieną Senuosiuose Trakuose (Kat. 47), Trakuose (Kat. 29) ir Šiauliuose (Kat. 49). Reikia pastebėti, kad visos Lietuvoje rastos ūžynės labai panašios (25 pav.). Savo forma jos nė kiek nesiskiria nuo analogiškų kitur Europoje randamų dirbinių. Dažniausiai tai yra 6–7 cm ilgio kauliukas su viena skylute centre. Nors šie dirbiniai gana dažnas radinys didžiulėje teritorijoje, vis dar kyla diskusijų dėl ūžynių paskirties. Štai pavyzdžiui, V. Jurkštas teigia, kad tokie muzikos instrumentai, padaryti iš flanginių ir vamzdinių gyvulių kaulų, atsirado dar paleolite. Jiems buvo priskiriamos magiškos galios, susijusios su tam tikru medžiotojų grupių ritualu, atliekamu medžioklės arba pasiruošimo jai metu (Jurkštas, 1982, 3). Autorius pabrėžia ir gana svarbią mintį, kad laikui bėgant kaulinių ūžynių – vi-

lioklių – paskirtis galėjo keistis, tačiau per ilgus amžius jų konstrukcija beveik nepakito (Jurkštas, 1982, 3). D. Steponavičienė šiuos dirbinius taip pat sieja su medžiokle. Jos nuomone, garsą ūžyne buvo galima išgauti ne tik sukant kauliuką virvute, bet ir priglaudus žolės lapą prie kauliuko bei pučiant per skylutę jame, todėl šis primitivus muzikos instrumentas galėjo būti skirtas paukščiams privilioti ar pamėgdžioti (Steponavičienė, 2007, 168). G. Zabiela teigia, kad ūžynėmis pilių gynėjai galėjo vieni kitiems siųsti signalus (Zabiela, 1995, 153). Esama nuomonės, kad kauliukai su skylutėmis buvo drabužių sagos (Gediga, 1979, 94; MacGregor ir kt., 1998, 1981; Dworaczyk ir kt., 2003, 316; Jastrzębski, 2004, 254) arba tiesiog vaikų žaislas (Lehmhuhl, 1983, 218; Поветкин, 1994, 68; Rober, 1995, 920; Erath, 1996a, 210).

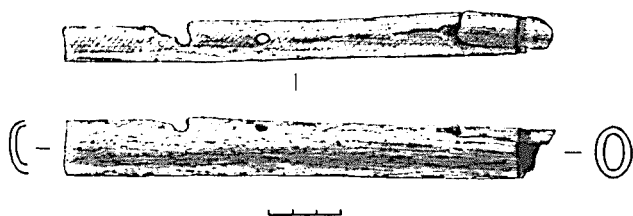
Įvertinus tai, kad Lietuvoje kapuose nerasta nė vienos ūžynės, tenka konstatuoti, jog sagos funkcija labai abejotina. Vienintelė racionali šio

25 pav. Ūžynės. Aukštadvaris – 1–5, 7 (Kat. 22–27; XI–XVII a.); Bubiai – 6 (Kat. 34; XII–XVII a.) (Zabiela, 1995, 152, pav. 150 (detalė)).

dirbinio paskirtis – sukurti ūžimą primenantį gar-
są. Galimos ir visos kitos išvardintos dirbinio, kaip
muzikos žaislo, paskirtys. Tačiau tai, kad visos ūž-
nės buvo rastos miestų arba piliakalnių kultūri-
niuose sluoksniuose, leidžia konstatuoti, jog
vėlyvaisiais viduramžiais naudoti kauliukai turėjo
būti jau seniai praradę savo ritualinę funkciją. Taip
pat tenka atmesti hipotezę dėl ūžynių panaudoji-
mo perduodant signalus tarp piliakalnių. Dirbi-
nio sukeliamas ūžesys yra ganėtinai silpnas, todėl
vargu ar galėjo būti girdimas ant kito piliakalnio
(Steponavičienė, 2007, 168). Įtikinamiausia hipo-
tezė – kad ūžynės viduramžių Lietuvoje buvo vai-
kų žaislai. Ją patvirtina ir etnografiniai duomenys.
Yra žinoma, kad net XX a. pirmojoje pusėje vai-
kai mielai žaisdavo su ūžynėmis ir Lietuvoje
(Pliūraitė-Andrejevienė, 1990b, 108; Kundelytė-
Andriuškevičienė, 1997, 12; Lazauskaitė, 2001,
12), ir Lenkijoje, ir kitose šalyse (Lehmkuhl, 1983,
218).

Antrajai aerofonų grupės fleitų be pūstuko šei-
mai yra priskiriama ilgųjų fleitų be pūstuko klasė.
Jai atstovauja vienintelis radinys. Tai yra XIV–
XV a. datuojamos medinės fleitos fragmentas,
2006 metais rastas Vilniaus žemutinėje pilyje (Bla-
ževičius, 2008ša; Kat. 52). Išlikusi dalis – apie
200 mm ilgio ir 20 mm skersmens plonų sienelių
vamzdelis (26 pav.). Viename fragmento gale yra
nedidelis išpjovimas, galbūt skirtas virvutei pririšti.
Tuo tarpu viršutinėje pusėje matyti trys skylutės
garso aukščiui keisti. Panašios medinės bei kauli-
nės viduramžiškos fleitos dažniausiai priskiriamos
suaugusiųjų muzikos instrumentams (Звєрыго,
1975, 55; Kaźmierczyk ir kt., 1977, 185; Staššiko-

26 pav. Medinė fleita. XV a. (Kat. 52). *M. Mieliausko pieš.*

vá-Štukovská, 1981, 421, 422; Aus, Dubovik, 1989,
353; Археологія, 1993, 118; Apala, 1994, 6;
Поветкин, 1994, 69; Röber, 1995, 920; Erath,
1996a, 207; Hurley, Scully, 1997, 669; Apala, 1998,
6; MacGregor ir kt., 1998, 1977; Археологія
Беларусі, 2000, 403; Hakelberg, 2002, 31; Zloch,
2005, 355, 356) ir tik retais atvejais vadinamos vai-
kų žaislais (Rulewicz, 1964, 108, 109). Neatmesti-
na galimybė, kad ūgtelėję vaikai bei paaugliai
sugebėjo pasidirbdinti panašių fleitų ar gauti jas iš
suaugusiųjų. Tačiau daugelio autorių nuomone, šių
dirbinių funkcija pirmiausia yra suaugusiųjų muzi-
kos instrumentas ir tik retesniais atvejais – vaikų
pramogų objektas.

Trečiai aerofonų klasei, fleitoms su švilpuku,
priskiriami vaikiški švilpukai. Archeologinių tyri-
nėjimų metu Lietuvos miestų ir pilių kultūrinio-
se sluoksniuose rasta bent devyniolika molinių
švilpukų, atitinkančių chronologines studijos ri-
bas (Kat. 53–72).

Tokių radinių Vakarų bei Vidurio ir Rytų Eu-
ropoje žinoma jau nuo XI–XII a. (Hoffmann,
1996, 138–144). Jie taip pat plačiai paplitę ir vidu-
ramžiais, ir naujaisiais laikais (Kostrzewski, 1962,
37; Rulewicz, 1964, 109; Barthel ir kt., 1979, 153;
Mugurėvičs, 1985, 66, 67; Zabytki, 2005, 37; Zloch,
2005, 360).

Rusijoje pavieniai radiniai irgi datuojami XIII,
XII ar net XI amžiais (Фехнер, 1949, 52;
Поветкин, 1994, 69). Tačiau plačiau moliniai švil-
pukai šiame regione paplinta tik XIV–XV a.
(Поветкин, 1994, 69; Древняя Русь, 1997, 327;
Хорошев, 1998, 90; Поветкин, 2002, 156).

Unikalus trijų degimo krosnių kompleksas, ty-
rinėtas Maskvoje dar 1948 m., suteikia labai svar-
bių žinių apie molinių žaislų, tarp jų ir molinių
švilpukų, populiarumą XV–XVII a. Remiantis su-
rinktais duomenimis galima teigti, kad XV a. mo-
linukų Maskvoje nebuvo gaminama itin daug ir
tik XVI a., matyt, atsiradus didesnei šių prekių pa-
klausiai, žaislų „fabrikėlis“ ėmė dirbti visu pajėgu-
mu (Фехнер, 1949, 52–56). XVI–XVIII a.
datuojamų gyvūnų ar paukščių formos švilpukų

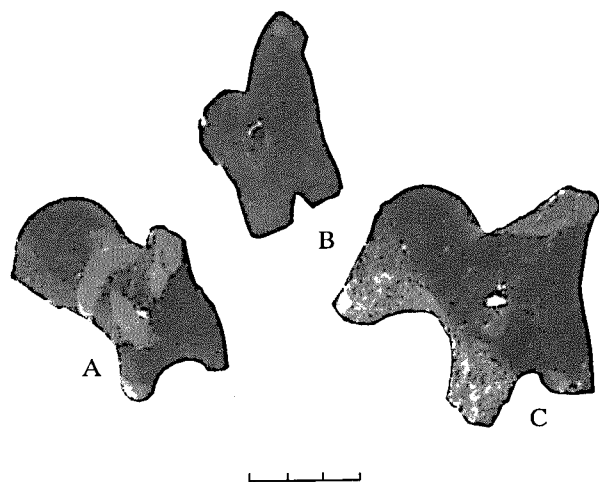
pastebimai daugiau randama ir kaimyninėje Baltarusijoje (Археалогія, 1993, 636; Зданович ir kt., 1994, рис. 67/12–13, 71, 72; Археалогія Беларусі, 2001, 436, рис. 207; Дук, Соловьев, 2004, 249).

Analizuodami Lietuvoje rastus švilpukus matome labai panašų radinių kiekinį pasiskirstymą chronologinėje erdvėje. Ankstyviausiais radiniais reikia laikyti du švilpukus, datuojamus apytiksliai XV a. (Kat. 53, 54), tačiau dauguma šios klasės artefaktų turėtų būti datuojami XVI, XVII ir vėlyvesniais amžiais (Kat. 55–72).

Lietuvoje rasti švilpukai pagal jiems būdingas formas suskirstyti į du – zoomorfinių ir antropomorfinių + zoomorfinių – dirbinių tipus. Gausiausia pirmojo tipo potipiui, gyvulių pavidalo molinukams, priklauso dvylika artefaktų. Tai arkliuko, ožio ar kito neaiškaus keturkojo pavidalo švilpukai (Kat. 54, 56, 57, 60–63, 65–67, 69–71). Dirbinėliai nedideli, dažniausiai mažiau nei 10 cm ilgio. Paprastai švilpukai gerai išdegti ir neretai glazūruoti (27 pav.). Dažniausiai gyvulių pavidalo švilpukai šonuose turi po dvi skylutes garso aukščiui keisti (Tautavičius, 1958; Jurkštas, 1966, 43; Katalynas, 1988š, 12; Raškauskas, Stankevičius, 1988š, 40–42, 73; Daminaitis, 1989š, 72; Urbanavičius ir kt., 1992š, 13–16, 67; Girlevičius, 2005, 186; Vasiliauskas, 2005š, 168).

Skylutes garso aukščiui reguliuoti turi ir dalis antro potipio, paukščių pavidalo, zoomorfinių švilpukų (Kat. 53, 58, 59, 64, 68). Lietuvoje kol kas žinomi tik penki tokie dirbiniai, du iš jų – glazūruoti. Po vieną rasta Trakų salos (Navickaitė, 1953š, 11; Kat. 53) ir Vilniaus žemutinėje pilyse (Vailionis, 1999šb, 80; Kat. 68; 28 pav.), o likę trys – Vilniaus miesto archeologinių tyrimų metu (Ušinskis, 1985š, 32; Kat. 58; Gendrėnas, 1986š, 40; Kat. 59; Lisanka, 1989š, 37; Kat. 64).

Be jau išvardintų gausiai randamų gyvulių ir paukščių formos švilpukų, išskirtas dar vienas zoomorfinių švilpukų potipis – varlės. Šiam potipiui tenka priskirti fiziškai neišlikusį, bet tyrimų atskaitoje minimą varlės pavidalo švilpuką. Šis ža-

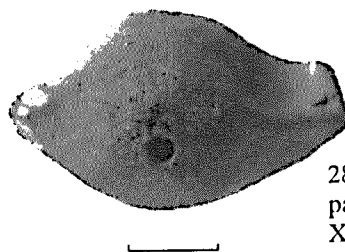

27 pav. Moliniai gyvulių pavidalo švilpukai. A – Kat. 62 (XVII a.); B – Kat. 61 (XVI–XVII a.); C – Kat. 65 (XVI–XVII a.). *V. Abramausko nuotr.*

liai glazūruoto molio dirbinėlis buvo rastas Trakų mieste 1959 m. (Radzvilovaitė, 1960š, 20, 158; Kat. 55).

Antrąjį, antropomorfinių–zoomorfinių švilpukų, potipį padėjo išskirti kol kas tik vienas raitelio pavidalo švilpukas. Šis XVII–XVIII a. datuojamas molinukas buvo rastas Vilniaus mieste (Luchta-nienė, 2006, 253; Kat. 72).

Apibendrinant duomenis tenka pastebėti, kad didžioji švilpukų dalis randama viršutiniuose, maišytuose, kultūriniuose sluoksniuose, todėl jų datavimas yra netikslus ir diskutuotinas. Taigi kai kurių autorių mėginimas ankstinti šių dirbinių chronologiją iki XV a. (Steponavičienė, 2002, 25; 2007, 168) yra nepagrįstas. Minėtą molinių švilpukų datavimą XVI–XVII ar XVII–XVIII a. patvirtina ne tik stratigrafinės radimo padėties įvertinimas, bet ir tipologinis tęstinumas vėlyves-

28 pav. Molinis paukščio pavidalo švilpukas. XVI–XVII a. (Kat. 68). *V. Abramausko nuotr.*

nėje archeologinėje (Urbanavičius, Vaškevičiūtė, 1996š, 27, 57; Luchtanienė, 2000š, 47; Žulkus, 2002, 98; ir kt.) bei XIX–XX a. etnografinėje medžiagoje (Vitauskas, 1940, 161; Kundelytė-Andriuškevičienė, 1997, 7–9; Urbonienė, 1998, 95; Buračas, 2006, 12, 88).

SPORTO ŽAISLAI

Visi su sporto žaidimais siejami archeologinių tyrimų metu Lietuvoje rasti artefaktai yra priskiriami sporto žaidimų su inventoriumi grupės taiklumo žaidimų šeimai. Šiems žaidimams, skirtiems žaisti ir vaikams, ir suaugusiesiems, atstovauja trys santykinai dideliu radinių kiekiu pasižyminčios archeologinių radinių klasės. Pirmoji – kamuoliai, skirti įvairiausiems sporto žaidimams, antroji – kėgliai (vok. Knöchelspiel), kuriems naudoti apdirbti ir natūralūs galvijų pirštikauliai, trečioji – iš įvairių medžiagų pagaminti rutuliukai (vok. Murmelspiel), naudoti bent keliems žaidimams.

Žaidimai su kamuoliais yra vieni seniausių grupinių žaidimų. Ankstyviausi jų egzistavimo liudijimai aptikti Egipte. Tai apie 1900 m. pr. Kr. datuojami piešiniai. Juose vaizduojamos kelios kamuoliais žaidžiančių mergaičių grupelės. Kiek vėlyvesniuose archeologiniuose šaltiniuose aptinkama informacijos apie Graikijoje ir Romos imperijoje naudotus kamuolius, susuktus iš palmių lapų, molio ar odos juostelių (Fitta, 1998, 98).

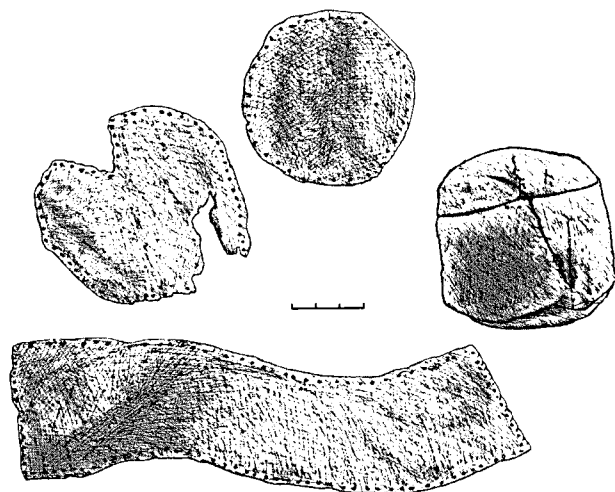
Europoje ir vakarinėje Rusijos dalyje randami artefaktai byloja, kad ir viduramžiais žaidimai su kamuoliu buvo populiarūs. Rašytiniai ir ikonografiniai šaltiniai liudija, jog su kamuoliais XIII–XVII a. buvo žaidžiami labai įvairūs žaidimai: kriketas, kėgliai, tenisas, badmintonas bei savotiška futbolo atmaina. Kamuolys minėtuose žaidimuose mestas, ridentas, stumtas ranka, spir-

tas koja, o kartais muštas lazda (Buchholz, 1990, 58; Carter, 1992, fig. 12; Гайдукон, 1992, 88; Hofmann, 1996, 157, 158; Хорошев, 1998, 91; Alexander-Bidon, Lett, 1999⁷; Setälä, 1999, 92; Gläser, 2002, 122, 123; Orme, 2003, 179). Kokie žaidimai žaisti su archeologinių tyrimų metu rasta kamuoliais ir kokios buvo žaidimų taisyklės, galima tik spėlioti.

Iš odos pagaminti kamuoliai buvo plačiai paplitę visoje Europoje (Buchholz, 1990, 58; Celmiņš, 1998b, 60; Gläser, 2002, 122), Baltarusijoje (Археология, 1993, 636; Археология Беларусі, 2000, 413, 414). Odinių kamuolių yra daug randama Rusijoje X–XVI a. miestų kultūriniuose sluoksniuose (Изюмова, 1959, 216; Brisbane, 1992, 176; Гайдукон, 1992, 88; Древняя Русь, 1997, 117; Хорошев, 1998, 91; Курбатов, 2004, 57). Žinomi keturi svarbiausi aptariamuoju laikotarpiu paplitę odinių kamuolių gamybos būdai: 1. kamuolys buvo supinamas iš odos juostelių ar atraižų (Buchholz, 1990, 58; Gläser, 2002, 123); 2. kamuolys buvo susiuvamas iš dviejų begalybės simbolio formos detalių (Курбатов, 2004, 57); 3. kamuolys buvo susiuvamas iš keturių kriaušės formos odos fragmentų (Гайдукон, 1992, 88; Курбатов, 2004, 57); 4. kamuolys buvo susiuvamas iš trijų dalių – dviejų skritulių ir vienos stačiakampės jungties (labiausiai paplitęs kamuolių gamybos būdas). Taip susiūti kamuoliai dažniausiai buvo ne taisyklingo rutulio, bet cilindro formos. Stengiantis dirbinį maksimaliai suapvalinti, skrituliuose kartais buvo iškerpami trikampiai ir juos susiuvant iš plokštumos suformuojamas pusrutulis. Minėtų odinių kamuolių dydis paprastai svyruoja nuo 2 iki 15 cm, tačiau populiariausi yra 4,5–6,5 cm skersmens dirbiniai (Изюмова, 1959, 216; Гайдукон, 1992, 88; Хорошев, 1998, 91; Курбатов, 2004, 57).

Visi Lietuvoje rasti odiniai kamuoliai susiūti iš trijų detalių. Iki 2007 m. tokio tipo kamuolių

⁷ Ilustracija be numerio, nenumėruotame lape. Nuoroda į *Ms. Bodl. 264, fol. 63*.

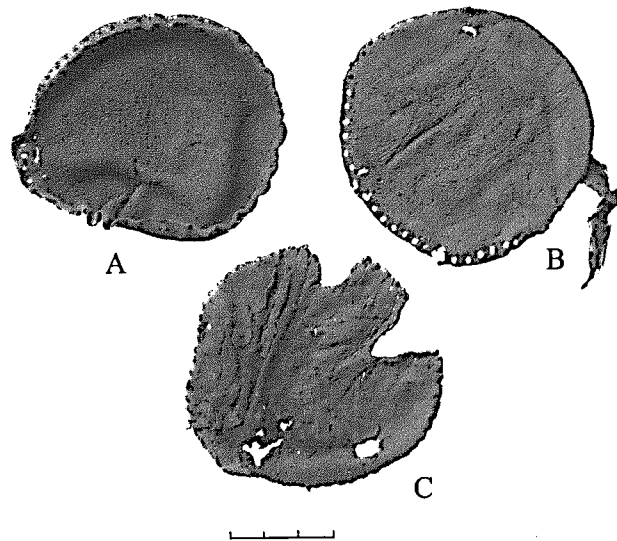
29 pav. Odinis kamuolys. XIV–XV a. (Kat. 89).
M. Mieliausko pieš.

rausta tik Vilniaus žemutinėje pilyje. Iš viso turima dvidešimt kamuolių ir jų dalių, datuojamų XIV–XVI a. (Kat. 73–92). Vienintelis visai sveikas kamuolys yra netaisyklingos rutulio formos, jo skersmuo – apie 6,5–7 cm (Ožalas, 2008š; Kat. 89; 29, 30 pav.). Beveik visos šio dirbinio detalės yra paslėptos standžiosios (Puškorius, Kalėjienė, 2005, pav. 11:3). Vienoje skritulio detalėje padaryta trikampio formos išpjova suteikia dirbiniui maksimalų sferiškumą. Toks kamuolys, remiantis analogijomis, galėjo būti prikemšamas samanų, vilnų, veltinio, kailio, arklio plaukų (Изюмова, 1959, 216; Гайдуков, 1992, 88; Курбатов, 2004, 57), pjuvenų, smėlio arba kitų medžiagų – tai priklausė nuo norimo kamuolio standumo ar svorio.

Be šio išlikusio odinio kamuolio, rasta dar devyniolika atskirų detalių (31 pav.). Tik dvi iš jų yra vidurinės stačiakampio formos kamuolio dalys (Kat. 77, 79). Savo matmenimis jos kone identiškios pirmiau aprašytai, visiškai rekonstruotai kamuolio detalei. Tuo tarpu septyniolika skritulio formos dalių savo skersmeniu ryškiai skiriasi. Pati mažiausia iš jų yra tik 41–43 mm, o didžiausia – 100–103 mm skersmens. Atsižvelgiant į vyraujančius matmenis, galima išskirti du archeologinių ka-

30 pav. Odinis kamuolys. XIV–XV a. (Kat. 89).
V. Abramausko nuotr.

31 pav. Odinių kamuolių dalys. A – Kat. 83 (XIV–XVI a.); B – Kat. 84 (XIV–XVI a.); C – Kat. 85 (XVI a. I p.) (Ožalas, 2004ša, 182, pav. 378).

muolių variantus. Pirmajam reikia priskirti detales, iš kurių galima pasiūti 57–70 mm skersmens kamuolius. Tokio dydžio kamuoliams priklausytų jau minėtas sveikas kamuoliukas (Kat. 89), dvi stačiakampio formos (Kat. 77, 79) ir šešios skritulio formos (Kat. 73, 75, 76, 82, 90, 91) dalys. Antrajam variantui priskirtinos bent septynios skritulio formos dalys (Kat. 78, 83–87, 92), iš ku-

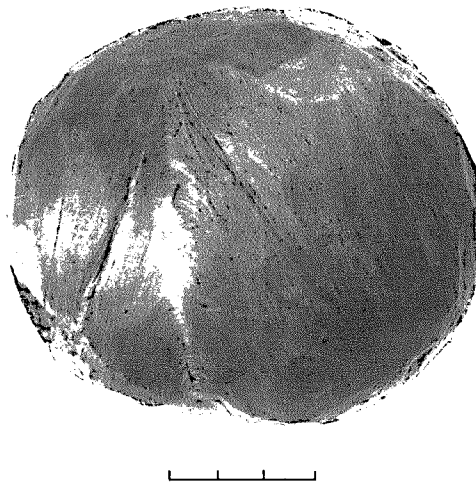

rių susiūtas kamuolys turėtų būti 75–95 mm skersmens.

Apibendrinant gana gausius duomenis galima konstatuoti, kad odiniai kamuoliai neabejotinai buvo įvairių XIV–XVI a. vaikų bei suaugusiųjų žaidimų inventorius. Pakankamai siaurą chronologiją derėtų aiškinti tik odos neatsparumu aplinkos poveikiui ir retai archeologiniuose objektuose pasitaikančia drėgna terpe, būtina jai išlikti. Be to, išskirti du kamuolių variantai tėra tik santykinis dirbinių skirstymas pagal proporcijas: jų dydžių skirtumai per menki, kad simbolinį variantiškumą galima būtų traktuoti kaip kriterijų, lemiantį skirtingą kamuolių panaudojimą. Tam reikėtų išanalizuoti gausesnį artefaktų kiekį iš chronologiškai ir tipologiškai įvairesnių radimviečių.

Aptartajai sporto žaislų kamuolių klasei reikia priskirti ir archeologinėje medžiagoje žinomus medinius kamuolius. Ir nors kaimyninėse šalyse šių dirbinių randama nemažai (Brisbane, 1992, 176; Гайдук, 1992, 88; Археология, 1993, 636; Hoffman, 1996, 157, 198–200; Древняя Русь, 1997, 116; Хорошев, 1998, 91; Gläser, 2002, 122; Lehmhuhl, Schäfer, 2005, 364), Lietuvoje kol kas turimas tik vienas egzempliorius (Ožalas, 2004š, 266; Kat 93). Šis ne visai taisyklingos rutulio formos dirbiny, kurio skersmuo svyruoja nuo 68 iki 89 mm, yra išdrožtas iš šakos gumbo (32 pav.). Jis rastas Vilniaus žemutinėje pilyje ir datuojamas XIV–XV a. Turint tik vieną, nors ir unikalų, dirbinių negalima tikėtis patikimų išvadų apie jo panaudojimą. Remiantis analogijomis galima spėti, kad toks medinis kamuolys greičiausiai galėjo būti naudojamas kėglių, kriketo ar kitokiems lauko žaidimams žaisti (Гайдук, 1992, 88; Hoffman, 1996, 157; Хорошев, 1998, 91; Gläser, 2002, 122; Orme, 2003, 177–179; Lehmhuhl, Schäfer, 2005, 364) (33 pav.).

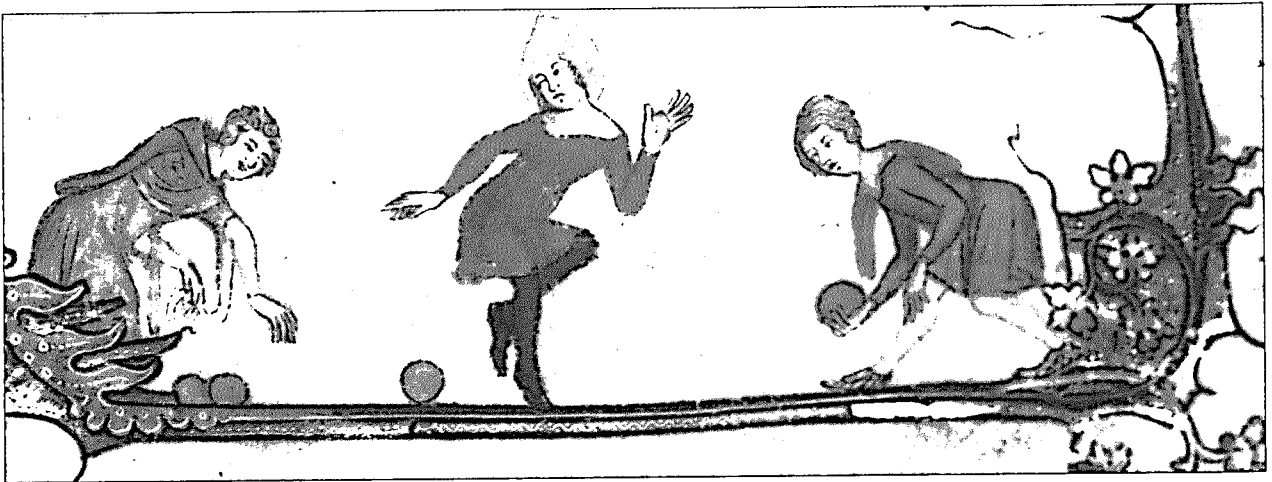
Antrasis nuo antikos laikų žinomas (Lehmhuhl, Schäfer, 2005, 362) ir viduramžiais populiarius sportinis taiklumo žaidimas yra kėgliai. Ankstyviausiam šio žaidimo komplektui, datuojamam IV tūkstantmečiu prieš mūsų erą, priklaus

32 pav. Medinis kamuolys. XIV–XV a. (Kat. 93; Ožalas, 2004ša, 168, pav. 92).

so akmeniniai kėgliai, akmeniniai rutuliukai ir savotiški varteliai, pro kuriuos į kėglius ridendavo rutuliukus (Fitta, 1998, 22). Vėlyvaisiais viduramžiais ir naujaisiais laikais būta ir medinių kėglių, kuriuos griaudavo mediniu arba odiniu kamuoliu (Orme, 2003, 177). Tačiau Lietuvoje randami archeologiniai artefaktai (Kat. 94–124) kol kas liudija tik vieną žaidimo variantą, kai kėgliai ir muštukai buvo daromi iš galvijų pirštikaulių (lot. „phalanx“) (Röber, 1995, 918, 919). Dažniausiai tai papildomai neapdoroti arklio, karvės, kiaulės, ožkos ar avies kojos kaulai. Žaidimui naudoti pirmieji užpakalinės kojos pirštikauliai (lot. „proximal phalanx“ arba „PHF phalanx“). Savo forma jie kiek primena trapeciją, nes jų distalinis galas yra platesnis už proksimalinį (Пашкова, 1967, 364, 367, 372). Žaidimo metu keli ar keliolika pirštikaulių būdavo statomi vertikaliai ant platesnių galų į vieną eilę (34 pav.). Mesdamas į tokią eilę muštuką, t.y. stambesnę ar sunkesnę pirštikaulį, žaidėjas laimėdavo išmuštus kėglius (Lehmhuhl, Schäfer, 2005, 361).

Nors galvijų pirštikauliai nėra retas archeologinis radinys, tačiau tik papildomai apdorotus, ornamentuotus ar švinu pasunkintus kaulus galima laikyti kėglių žaidimo inventoriumi. Ši aplinkybė gerokai sumažina žaidimui priskirtinų artefaktų

33 pav. Vaikai žaidžia mediniais (?) kamuoliais. XV a. rankraščio detalė (Bodleian Library MS. Bodl. 264, fol. 63r).

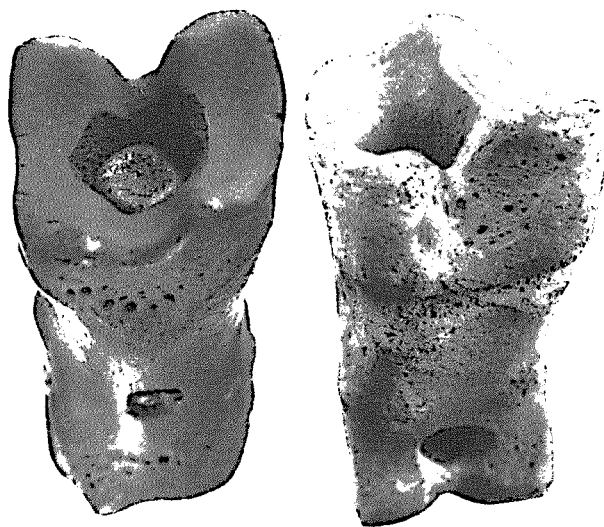
34 pav. Vaikai žaidžia kauliniais kėgliais. Pieter Bruegel paveikslo „Vaikų žaislai“ dalis (Frezel, 1977, 13–15).

kiekį, bet vienaip ar kitaip apdorotų pirštikaulių randama beveik visoje Europos teritorijoje. Gana gausiai sutinkami Vakarų ir Vidurio Europos archeologiniuose paminkluose, jie datuojami XII–XVI a. (Röber, 1995, 918–920; Erath, 1996a, 52; Buško, Piekalski, 1998, 26; Borkowski, 1999, 187–189; Gläser, 2002, 120; Jaworski, 2002, 234, 235;

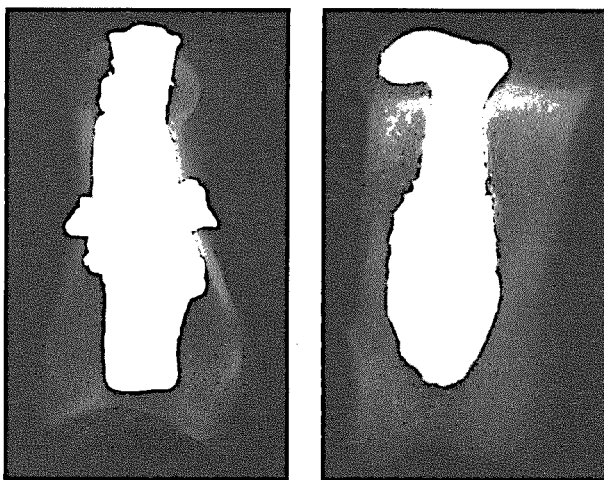
Marcinkowski, 2003, 329, 330; Jastrzębski, 2004, 250, Tab. 2; Lehmhuhl, Schäfer, 2005, 361, 362). Rytų Europoje kėglių žaidimui naudotų pirštikaulių aptinkama kiek mažiau, tačiau jų datavimas labai panašus – XI–XVI/XVII (Ратич, 1959, 127; Apala, 1998, 6; Berga, 2003, 52; Graudonis, 2003, att. 47/12).

Mokslinėje literatūroje esama ir alternatyvios nuomonės, kad švinu pasunkinti kaulai galėjo tarnauti kaip tinklų pasvarai ar meškeriojimo svareliai (Röber, 1995, 918; Erath, 1996c, Abb. 49c). Tačiau atsižvelgiant į aptariamo laikotarpio rašytinius (Lehmhuhl, Schäfer, 2005, 362) ir ikonografinius šaltinius (Frezel, 1977, 14–15, Abb. 5) galima drąsiai teigti, kad minėti artefaktai naudoti būtent kėglių žaidimui.

Remiantis visais prieinamais duomenų šaltiniais buvo nustatyta, kad Lietuvoje iki šiol yra rastas bent trisdešimt vienas XIV–XVII a. datuojamas kėglių žaidimui naudotas kauliukas (Kat. 94–124). Visi jie rasti Vilniuje: trys mieste (Kat. 96, 112, 113) ir net dvidešimt aštuoni – Vilniaus pilių teritorijoje (Kat. 94, 95, 97–111, 114–124). Atlikus dalies artefaktų fizinę analizę buvo pastebėti tam tikri dėsningumai. Nustatyta, kad kėglių žaidimui naudoti avies, kiaulės arba karvės pirmųjų pirštikaulių kaulai (Пашкова, 1967, 362, 364, 372). Visi šiam žaidimui priskiriami kaulai yra arba pripildyti švino, arba tik paruošti tam, pragrežus juose ertmes (35, 36 pav.). Dažniausiai išilgai kaulo distaliniame jo gale būdavo išgrežiama viena ertmė (Kat. 95–104, 106, 108, 110, 111, 113–117, 119, 120, 123), tačiau esama pirštikaulių ir su dviem statmenais pragrežimais (Kat. 94, 105, 112, 121). Keli kaulai pragrežti ir skersai, ir išilgai (Kat. 109, 122). Vieno egzemplioriaus dorzalinėje plokštumoje pastebėta peiliu ar kitu įnagiu išdrožta maždaug 1 cm skersmens skylė, susijungianti su pragrežimais distaliniame gale (Kat. 118). Devyniolika iš minėtų kaulų su pragrežimais buvo pripildyti švino (37, 38 pav.). Pasvėrus nustatyta, kad vidutinė tuščio pirštikaulio masė yra apie 17 g⁸, tuo tarpu pripildyti švino jie vidutiniškai sveria 50 g.⁹ Taigi švino užpildo svorio vidurkis yra apie 33 g. Šie lyg ir neinformatyvūs masės matavimai padėjo nustatyti vidutinį aptariamų kėglių žaidimo aikštelės ilgį. Bandymų būdu pastebėta, kad

35 pav. Kaulinis švinu užpildytas kėglių muštukas. XIV a. pab.–XV a. pr. (Kat. 109; Ožalas, 2004ša, 175, pav. 358). 36 pav. Kaulinis švinu užpildytas kėglių muštukas. XVII a. (?) (Kat. 107; Ožalas, 2004ša, 175, pav. 359).

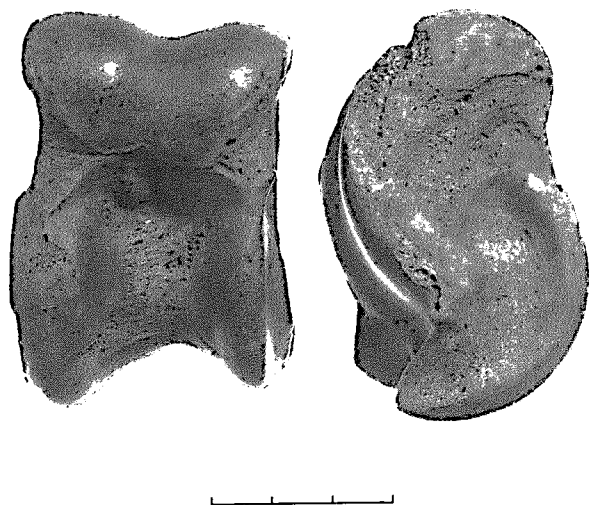

37 pav. Kaulinis švinu užpildytas kėglių muštukas. XIV a. pab.–XV a. pr. Rentgeno nuotrauka (Kat. 109). R. Vėdricko nuotr. 38 pav. Kaulinis švinu užpildytas kėglių muštukas. XIV–XVI a. Rentgeno nuotrauka (Kat. 110). R. Vėdricko nuotr.

naudojant 50 g muštuką optimalus taikinio atstumas yra 5–7 m. Į eilutę sustatytus kėglius mėtant muštuką iš arčiau pataikyti labai paprasta, todėl

⁸ Maž. – 13 g, daug. – 23 g.

⁹ Maž. – 33 g, daug. – 70 g.

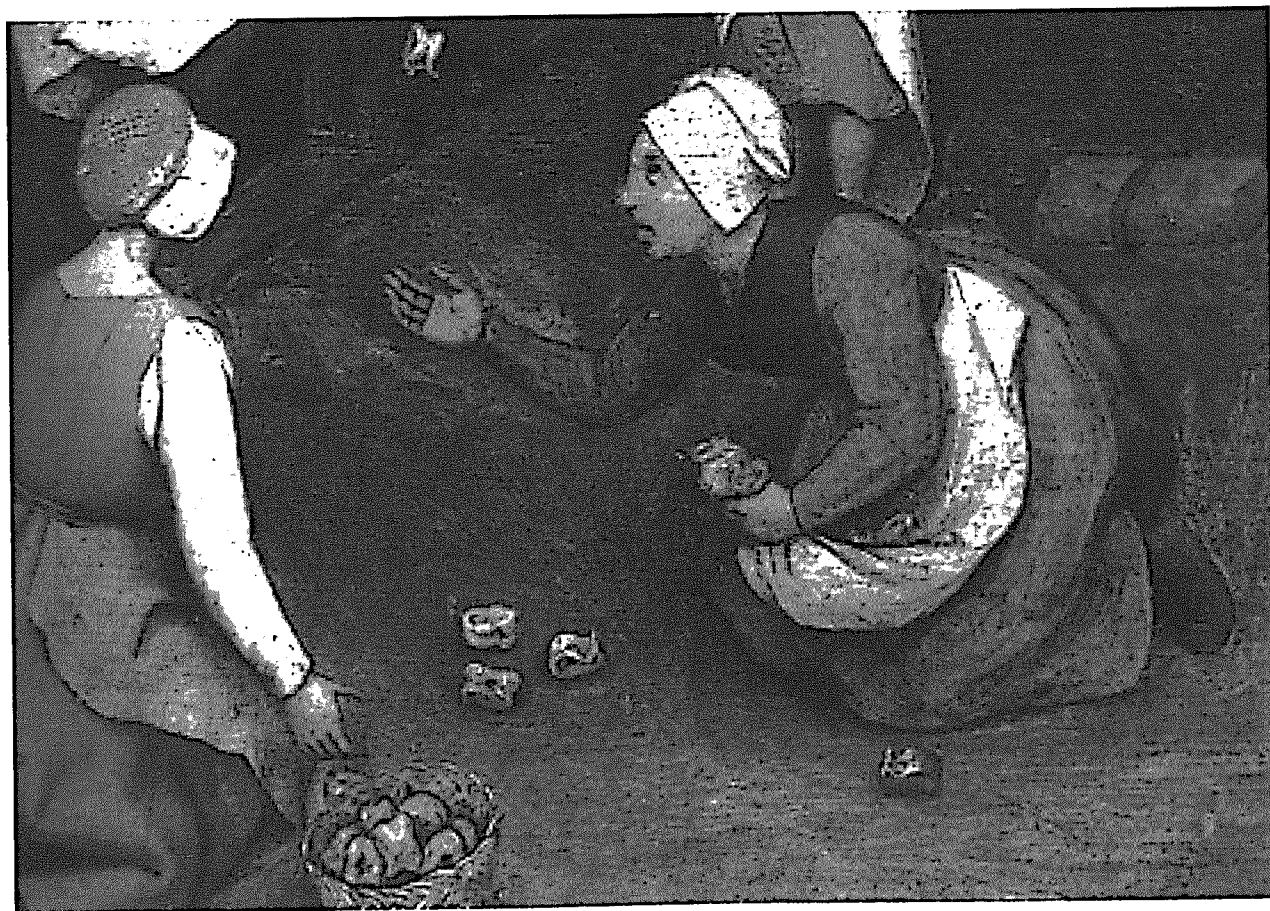

39 pav. Žaidimų kaulas – natūralus galvijo šokikaulis.
V. Abramausko nuotr.

žaidimas praranda bet kokį įdomumą. Tuo tarpu metant muštuką iš toliau nei 7 m, tenka naudoti daugiau fizinės jėgos ir taip prarandamas tikslumas. Šios išvados patvirtina prielaidą, kad kėgliai yra lauko žaidimas.

Apibendrinant reikėtų pažymėti, kad nors rastų šio žaidimo muštukų geografinis paplitimas siauras (iki šiol jų rasta tik Vilniuje), tačiau radiinių skaičius reprezentatyvus, o chronologinės paplitimo ribos sąlyginai plačios – XIV–XVII a. (Kat. 94–124). Vadinas, aptariamuoju laikotarpiu kėgliai buvo populiarius ir mėgstamas vaikų bei suaugusiųjų žaidimas.

Reikia pastebėti, kad aptartam kėglių žaidimui naudoti pirštikauliai literatūroje gana dažnai

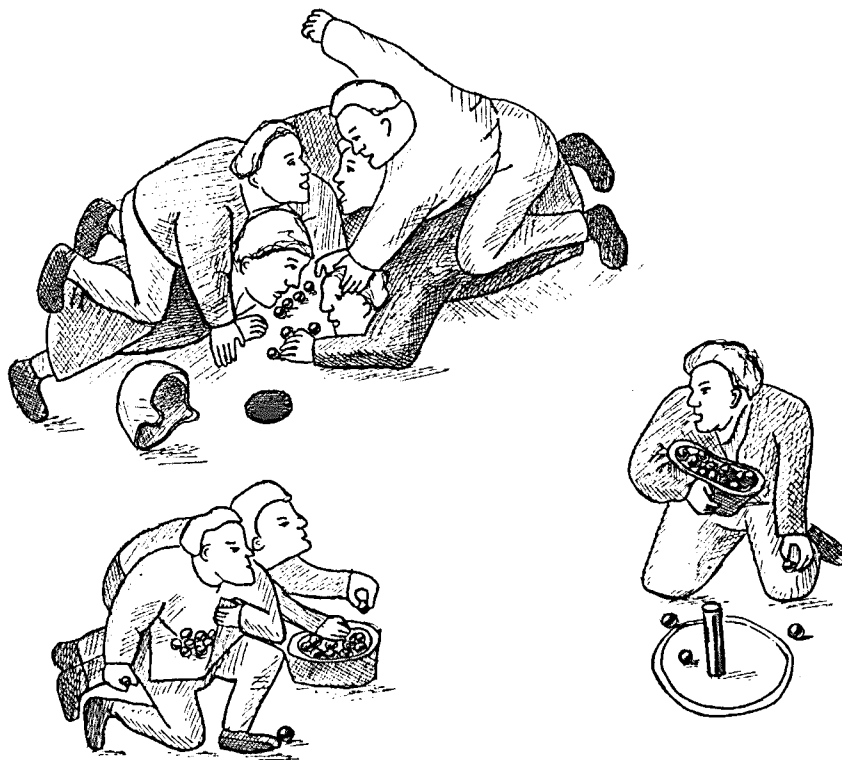

40 pav. Dvi mergaitės žaidžia galvijo šokikauliais-kauliukais. Pieter Bruegel vyresniojo paveikslas „Vaikų žaislai“ dalis (Frezel, 1977, 13–15).

painiojami su šokikauliais (lot. *talus* ar *tali*) ir vadinami vienu terminu – astragalais (vok. *Astragalen*, angl. *Knucklebones*, rus. *бабки*). Tačiau šokikauliai buvo naudojami visai kitam, taip pat nuo antikos laikų žinomam žaidimui, savotiškai lošimų kauliukų atmainai – „*talis ludere*“ (Jokantas, 1995, 988). Dėl savo formos, primenančios stačiakampio gretasienio figūrą, ir skirtingų keturių pagrindinių plokštumų šokikauliai, kaip ir minėti pirštikauliai, dažnai naudoti papildomai neapdirbti (39 pav.). Tiesa, minėtais kaulais buvo žaidžiama dar bent keli suaugusiųjų ir vaikų žaidimai. Vienas ypač populiarus žaidimas vadinamas „*pentalitha*“. Žaidimo taisyklės gana paprastos: ant delno gulintys penkis kaulus staigiu rankos judesiu reikia išmesti į viršų ir, apvertus ranką, sugauti besileidžiančius kauliukus išorine plaštakos puse (40 pav.). Jeigu žaidėjas vieno ar kelių kauliukų nepagaudavo, juos turėdavo pirštais pakelti nuo žemės taip, kad nenukristų ant rankos gulintys kaulai (Fitta, 1998, 16). Žaidimai šokikauliais visoje Europoje buvo populiarūs ne tik antikos laikais, bet ir viduramžiais. Tai patvirtina ir vaizduojamojo meno paminklai (Frezel, 1977, Abb. 5), ir archeologinių tyrimų metu labai plačioje teritorijoje aptinkami X–XIV a. artefaktai (Рыбаков, 1949, 43; Ратич, 1959, 126; Симонович, 1961, 202, 203; Штыхов, 1975, 47, 48; Гайдуков, 1992, 88; Археология, 1993, 90; Röber, 1995, 918; Borkowski, 1999, 188; Разлуцкая, 2004, 224). Deja, jokių įrodymų apie žaidimo paplitimą dabartinės Lietuvos teritorijoje kol kas neturime.

Aptariamam laikotarpiu Lietuvoje buvo paplitęs vadinamasis rutulio arba rutuliukų žaidimas. Šio trečios taiklumo sporto žaislų klasės žaidimo rutuliukai vadinami „*Murmeln*“ (vok.) ar „*marbles*“ (angl.). Žaidimui naudoti dažniausiai nedideli, 1–2 cm skersmens, iš molio, stiklo, kaulo ar akmens pagaminti rutuliukai. Žaidimo taisyklės šiek tiek panašios į šiuolaikinio akmenslydžio (*kerlingo*). Žaidėjas savo rutuliukus stengiasi nuridenti kuo arčiau taikinio (kuoliuko ar kokio nors kito savo proporcijomis išsiskiriančio rutuliuko ar paprasčiausios duobutės) (41 pav.), mėgindamas šalin nustumti priešininko rutuliukus (Verdon, 2000, 118; Lehmhuhl, Schäfer, 2005, 364).

Kaip ir daugelio kitų žaidimų, rutulio istorija prasideda dar antikos laikais. Tiesa, Romos imperijoje vietoj stiklinių ar molinių rutuliukų dažniausiai naudoti riešutai, tačiau taisyklės buvo panašios (Fitta, 1998, 10, 11). Evoliucionavę iš žai-

41 pav. Žaidimai rutuliukais. Pagal Pieter Bruegel jaunesniojo (1564–1638†) paveikslą „Teatro trupės pasirodymas mugėje“ (1562 m.) detalę (Никуллин, 1962, 157). *M. Micliausko pieš.*

dimo su maistiniais riešutais rutuliukai viduramžiais ir naujaisiais laikais išpopuliarėjo ir tarp vaikų, ir tarp suaugusiųjų. Pastarieji, tiesa, dažnai žaisdavo iš pinigų. Tai liudija rašytiniuose šaltiniuose aptinkami draudimai žaisti rutuliukais iš pinigų (Gläser, 2002, 122).

Rutuliukų žaidimas plačiai paplitęs visoje Europoje: jų gabaritai, chronologija, medžiagos, iš kurių jie gaminti, menkai tesiskyrė. Vakarų bei Vidurio Europoje žaidimas galėjo būti žinomas jau nuo XI a. (Borkowski, 2004b, 273; Antowska-Gorączniak, 2005, 202). XIII–XVII a. rutuliukų populiarumas pasiekia piką (Gläser, 1989, 60; Buchholz, 1990, 57; Hoffman, 1996, 155, 156; Borkowski, 1999, 187; Gläser, 2002, 122; Orme, 2003, 177; Borkowski, 2004b, 271, 273; Antowska-Gorączniak, 2005, 201–204; Lehmhuhl, Schäfer, 2005, 364) ir iki pat XX a. jais vis dar buvo žaidžiama. Rytų Pabaltijyje žaidimo rutuliukų pėdsakų rasta XIII–XVIII a. (Caune, 1983, 91; Celmiņš, 1996, 49; Caune ir kt., 1998, 26; Celmiņš, 1998a, 28–30; Jaantis, 1999, 101; Berga, 2003, 52; Haak, 2004, 113), o Baltarusijoje – XVI–XVII a. datuojamuose kultūriniuose sluoksniuose (Археология, 1993, 447).

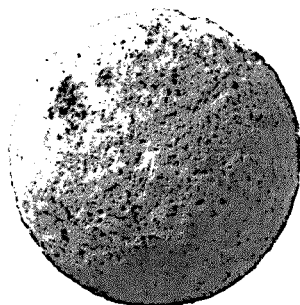
Identifikuojant aptariamų dirbinių paskirtį reikėtų atkreipti dėmesį į faktą, kad ne kiekvieną rutuliuką galima be išlygų priskirti žaidimų inventoriui. Yra žinoma, kad kulkomis užtaisomiems arbaletams, dar vadinamiems balestromis, naudoti akmeniniai, degto molio, švininiai ir geležiniai rutuliukai. Tiesa, minėti kulkiniai arbaletai, dažnai naudoti medžioklėje, plačiau išpopuliarėjo tik XVI–XVII a. (Borkowski, 1999, 198; Rackevičius, 2002, 7, 14; Borkowski, 2004b, 273; Lehmhuhl, Schäfer, 2005, 364). Atsižvelgiant į tai, akmeninius, o gal ir molinius rutuliukus derėtų laikyti žaislais tik gerai įvertinus jų radimo aplinkybes. Sukaupiti duomenys apie Lietuvoje rastus rutuliukus leidžia manyti, kad bent devyniolika iš akmens, kaulo, molio ir stiklo pa-

gamintų artefaktų galėjo būti skirti žaidimui (Kat. 125–143).

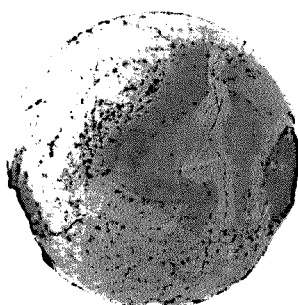
Šiuo metu yra žinomi tik du iš pilko smiltainio pagaminti akmeniniai rutuliukai (42 pav.). Vienas jų, datuojamas XV a., yra 21 mm skersmens dirbinėlis, rastas Vilniaus žemutinėje pilyje (Rackevičius, 2003šb, 60; Kat. 133). Antrasis, taip pat rastas Vilniaus žemutinėje pilyje ir datuojamas apytiksliai XVI a., yra tik puse milimetro mažesnis (Striška, 2008ša; Kat. 143).

Šeši iš septynių molinių rutuliukų rasti Vilniuje (Kat. 132, 134, 139, 140–142), o vienas – Klaipėdos pilyje (Kat. 131). Visi Vilniaus mieste ir Vilniaus žemutinėje pilyje rasti XV–XVII a. datuojami dirbinėliai yra kone standartinio dydžio – 15–20 mm. Skiriasi tik jų molio masė. Pasitaikė rausvo (Gendrėnas, 2008š; Kat. 140, 141), pilko ar balto molio (Blaževičius, 2008ša; Ožalas, 2008š; Kat. 139, 142) bei vienas baltai su rausvomis priemaišomis glazūruotas rutuliukas (Rackevičius, 2003ša, 148; Kat. 132; 43 pav.). Klaipėdoje rastasis artefaktas išsiskiria ir savo chronologija, ir gabaritais. 30 mm skersmens dirbinys datuojamas XIV–XV a. (Žulkus, 2002, 97, 98; Kat. 131). Priskiriant minėtus akmeninius ir molinius rutuliukus žaidimo inventoriui, taip pat vertėtų nepamiršti, kad panašūs dirbinėliai galėjo būti balestros kulkos (Borkowski, 1999, 198; Rackevičius, 2002, 7, 14; Borkowski, 2004b, 273; Lehmhuhl, Schäfer, 2005, 364).

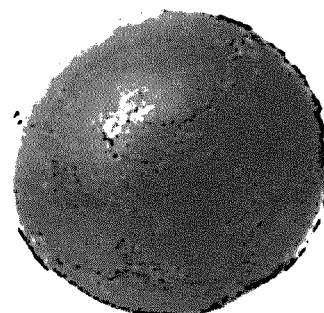
Archeologinių tyrinėjimų metu Lietuvoje rasti ir trys kauliniai rutuliukai (Kat. 125, 129, 130). Pirmasis 21 mm skersmens rutuliukas buvo rastas Klaipėdos pilyje ir datuojamas XV–XVI a. (Žulkus, 1999š, 35; Kat. 129). Antrasis 22 mm skersmens dirbinėlis, datuojamas XVII a. antrąja – XVIII a. pirmąja puse, rastas Vilniaus žemutinėje pilyje (Ožalas, 2002ša, 45; Ožalas, 2002šb, 208; Kat. 130). Manytume, kad savo dydžiu standartinius rutuliukų parametrus atitinkantys akmens ir molio dirbinėliai naudoti žaidimams. Trečiasis, raginis, gal iš dramblio kaulo pagamintas rutulys yra gerokai di-

42 pav. Akmeninis žaidimų rutuliukas. XV a. (Kat. 133; Rackevičius, 2003šb, 218, pav. 628).

43 pav. Molinis žaidimų rutuliukas. XVI a. (Kat. 132; Rackevičius, 2003šb, 225, pav. 678).

44 pav. Stiklinis žaidimų rutuliukas. XV–XVI a. (Kat. 136; Steponavičienė ir kt., 2006šc, 147, pav. 367).

desnis, net 49 mm skersmens. XV–XVII a. datuojamas artefaktas yra beveik taisyklingos sferos formos. Jo paviršius gerai nugludintas, o viename šone matyti savotiškas ženklas – penkios nedidelės išgrąžos, išdėstytos lošimo kauliuko taškų tvarka (Tautavičius, Legaitė, 1957š, 4, 5; Kat. 125). Pagal dirbinėlio gabaritus vienareikšmiškai jo vadinti žaidimo rutuliuku negalima. Archeologinėje Europos medžiagoje užfiksuoti 8–17 cm skersmens akmeniniai, moliniai ar mediniai rutuliai paprastai traktuojami kaip kėglių žaidime naudoti muštukai (Borkowski, 1999, 187; Gläser, 2002, 122; Borkowski, 2004b, 272, 273). Europoje kol kas nerasta analogiškų kaulinių rutulių, be to, Vilniuje rastas rutuliukas neatitinka ir standartinių kėglių muštukų dydžio. Todėl vien tik pagal turimus duomenis korektiškiausia šį dirbinį vadinti ne konkretaus žaidimo rutuliuku ar kėglių muštuku, bet tiesiog žaidimų rutuliu.

Šios klasės dirbinių aptarimą baigsime neabejotinai žaidimui naudotų ir bene gausiausių artefaktų, stiklinių rutuliukų (Kat. 126–128, 135–138), apžvalga. Visi septyni Lietuvoje turimi stikliniai rutuliukai rasti Vilniaus pilyse ir mieste. Chronologinės paplitimo ribos apima XIV–XVIII a. laikotarpį. Tai patys mažiausi aptariamų radinių

klasės dirbinėliai, jų skersmuo tėra 12–19 mm (Raškauskas, 1989š, 66; Aleliūnas ir kt., 1993š, 188; Vailionis, 1995š, 163; Žukovskis, 2005, 176; Steponavičienė ir kt., 2006šb, 80; Blaževičius, 2008ša). Dėl agresyvaus aplinkos poveikio daugumos rutuliukų paviršius stipriai patamsėjęs ar kitaip paveiktas irizacijos (44 pav.), todėl pavyko nustatyti tik vieno dirbinio matinę melsvą spalvą (Žukovskis, 2005, 176; Kat. 135).

Remiantis turimų artefaktų datavimu galima teigti, kad rutulio žaidimas Lietuvoje neabejotinai žinotas nuo XIV iki XVIII a. Dažniausiai žaidimui naudoti stikliniai ir moliniai, rečiau kauliniai ir akmeniniai rutuliukai. Vidutinis aptariamų dirbinių dydis svyruoja nuo 12 iki 22 mm. Lyginant su kitais sporto žaidimais, geografinis rutuliukų žaidimo paplitimas kiek platesnis. Trečdalis artefaktų rasta Klaipėdos ir Vilniaus miestuose, o du trečdaliai – Vilniaus žemutinėje pilyje.

IŠVADOS

1. Žaidimui būdingos dvi pagrindinės funkcijos – pramoga ir ugdymas. Tarpdisciplininių tyrinėjimų rezultatai leidžia teigti, jog abi šios funkcijos yra aktyvios individo vaikystės periodu.

Mokslinėje literatūroje *vaiku* vadinamas 2–14 metų individas. Pagrindinis žaidimo tikslas – vaiko intelekto ir emocijų ugdymas. Žaislai ir žaidimai daro įtaką fizinei, psichinei bei socialinei vaiko raidai.

2. Vaikai ir jų žaislai Europos vaizduojamajame mene atsiranda tik XIV a. Ypatinę vietą vaikų tema užima XV a. pab.–XVI a. pr. flamandų rankraščių iliustracijose.

3. Vaikų atvaizdai meno šaltiniuose, miestų archeologiniuose sluoksniuose ir laidojimo paminkluose randama žaislų įvairovė leidžia manyti, kad nuo XIV–XV a. visoje Europoje, todėl tikėtina – ir Lietuvoje, vaikų vaidmuo visuomenėje laipsniškai auga. Vaiko išskyrimas ir jo poreikių vertinimas turėjo įtakos vaikų žaislų paklausos augimui, kurį atspindi masinės žaislų gamybos atsiradimas.

4. Sudaryta Lietuvoje rastų XIII–XVII a. datuojamų 143 artefaktų duomenų bazė rodo, kad net 103 žaislai rasti viename objekte – Vilniaus pilyse. Geografinio žaislų paplitimo analizė netenka prasmės, o vertinant žaislų paplitimą tenka net ir vienetinius artefaktus interpretuoti kaip atskirą tipą ir jo paplitimo arealų sąlyginai įvardinti visą dabartinės Lietuvos Respublikos teritoriją.

5. Įvertinus dirbinių kokybę ir radimo aplinkibes visus Lietuvoje rastus su šia sritimi susijusius artefaktus reikia vadinti miestiečių vaikų žaislais.

6. Nustatytos santykinės chronologinės žaislų paplitimo ribos, o tipologizuojant jie suskirstyti į sritis, grupes, šeimas, klases, tipus, potipius ir variantus:

karybos žaislų sričiai priskiriami 3 medinių puolamųjų ginklų fragmentai (XIII–XVI a.);

buities žaislų – 4 mediniai darbo įrankių ir buitės reikmenų grupių radiniai (XIII–XVI a.);

ūkio žaislų sričiai atstovauja transporto priemonių grupė. Ji skaidoma į vandens ir sausumos transporto šeimas. Pirmajai atstovauja iš pušies

žievės išdrožta valtelė, antrajai – dvi medinių vežimaičių dalys (XIII–XV a.);

globos sričiai priklausančiai antropomorfinių figūrėlių grupei atstovauja du radiniai – molinė ir vaškinė lėlytės (XV–XVII a.);

pramogų žaislų sričiai priskirtos dvi inertinių žaislų klasės – sukučiai ir vilkeliai (XIV a.);

muzikos žaislai suskirstyti į idiofonų ir aerofonų grupes. Gnaibomųjų idiofonų šeimos atstovauja 6 metaliniai dambreliai (XIV–XVII a.). Aerofonų grupė daloma į tris šeimas. Laisvųjų aerofonų šeimos priklauso 30 kaulinių ūžynių (XI–XVIII a.), fleitų be švilpuko – medinė dūdelė (XIV–XV a.), fleitų su švilpuku – 20 molinių švilpukų (XV–XIX a.);

sporto žaislų sričiai priskirtas 71 artefaktas. Šiems žaidimams reikalingos atviros erdvės, todėl reikia manyti, kad vaikai ir suaugusieji jais dažniausiai žaidė lauke arba didelėse patalpose. Išskiriamos trys sportinių žaidimų su inventoriumi grupės taiklumo šeimos žaidimų klasės: kamuoliai – odiniai ir mediniai, iš viso 21 vienetas (XIV–XVI a.); kauliniai kėgliai – 31 egzempliorius (XIV–XIX a.); rutuliukai – 19 akmeninių, kaulinių, molinių ir stiklinių artefaktų (XIV–XVIII a.).

7. Lietuvoje rasti keli unikalūs dirbiniai. Tai medinė vežimo ašis, dviejų menčių sukutis ir vaškinė antropomorfinė figūrėlė, rasta vaiko kape. Kadangi šie vienetiniai radiniai kol kas neturi analogų, apibendrinimams ar išvadoms būtini tolesni archeologiniai tyrimai.

8. Didžioji rastų žaislų dalis ir kitose Europos šalyse rasti artefaktai yra analogiški. Reikia manyti, kad aptariamuoju laikotarpiu visoje Europoje buvo panašūs ne tik vaikų žaidimai, bet ir kiti jų kasdieninio gyvenimo užsiėmimai. Išsamesniam lyginamajam tyrimui kol kas turime per mažai duomenų. Lieka tikėtis, kad tęsiant tarpdisciplininius tyrimus greitai atsiras naujų žinių šaltinių ar/ir jų apdorojimo būdų.

Radinių katalogas

Eil. Nr.	Dirbinys	Chronologija	Požymiai (mm)	Radimo vieta	Inv. Nr. / RS. Nr.	Šaltinis
1	Strėlės ar ietigalio plunksna?	XIII–XIV a.	Medinė, fragmentas (120x20x6)	Kernavė, Pajautos slėnis	LNR 950	Luchtanas, 1989š, 75
2	Kalavijo rankena?	XIII–XIV a.	Medinis vinies pavidalo dirbinio fragmentas (l – 79) su daugiakampe galvute (b – 25, h – 9)	Vilnius, VŽP	LNM AR 387:88	A. Tautavičius 1960–1961 metų tyrimai
3	Kalavijo rankena?	XIII–XIV a.	Medinis kryžiaus formos fragmentas – šešiakampė galvutė su koteliu (l – 73, b – 41, h – 5)	Vilnius, VŽP	LNM AR 387:167	A. Tautavičius 1960–1961 metų tyrimai
4	Peiliukas?	XIII a. II p.–XIV a. I p.	Medinis (l – 130, h – 12)	Kernavė, Pajautos slėnis	RS. Nr. 214	Luchtanas, 1989š, 19
5	Peiliukas?	XVI a.	Medinis (l – 203, h – 8, ašmenų b – 40, kotelis 14x75)	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 65	Ožalas, 2004šc, 264
6	Kastuvėlis?	XIII–XIV a.	Medinis (l – 78, b – 12, kotelio Ø 7)	Kernavė, Pajautos slėnis	LNR 56	Luchtanas, 1990š, 19
7	Raktas?	XIII–XIV a.	Medinis dirbinys (l – 148, b – 18–56) su rombo formos galvute. Pakraštytys ornamentuotas	Kernavė, Pajautos slėnis	RS. Nr. 422	Luchtanas, 1990š, 44
8	Valtelė	XIII a. II p.–XIV a. I p.	Pušies žievė (l – 103, b – 35, h – 20)	Kernavė, Pajautos slėnis	RS. Nr. 54	Luchtanas, 1988š, 52
9	Vežimo ašis	XV a. pr.	Medinė miniatiūrinė priekinės vežimo ašies kopija (l – 102, b – 17; Ø 2)	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 5859	Striška, 2008ša
10	Vežimo ar vaikštytinės ratas?	XV a. pr.	Medinis skridinėlis (Ø 150, h – 32) su skylute centre (Ø 25)	Vilnius, VŽP	RS. Nr. Md 59	Steponavičienė ir kt., 2006šb, 6
11	Antropomorfinė figūrėlė	XV–XVII a.?	Moters figūrėlė (h – 49, liemens Ø 18, apačia 35x29) ilgu, priekyje susegamu drabužiu. Tamsiai ir šviesiai žaliai glazūruotas molis	Vilnius, VŽP	LNM AR 359:15	R. Legaitės 1960 m. tyrimai
12	Antropomorfinė figūrėlė	XVII a.	Žmogaus figūrėlė. Lieta iš vaško. Kojoje – metalinis strypelis	Klaipėda, Turgaus g. 37	–	Zabiela, 2008š
13	Sukutis?	XIV a.	Ašimi (l – 81, Ø 6) perverta mentelė (l – 248, b – 36, h – 14). Medis	Vilnius, VŽP	LNM AR 387:78	A. Tautavičius 1960–1961 metų tyrimai
14	Sukutis	XIV a.?	Dvi mentys (182x24x5), pervertos ašimi (l – 276, Ø 4–10). Medis	Vilnius, VŽP	–	Ožalas, 2008š
15	Vilkelis?	XIV a.	Medinis kūgio formos dirbinys nusmailintu galu (l – 40, Ø 20)	Vilnius, VŽP	LNM AR 387: 165	Tautavičius ir kt., 1961š, 126
16	Dambrelis	XV a.?	Ovalo formos (l – 73, b – 33) su išlikusiu liežuvėlio fragmentu. Vario lydinys	Trakai, Salos pilis	TIM GEK 2008 A1070	Saugomas Trakų istorijos muziejuje. 1960 m. tyrimai
17	Dambrelis	XV a. I p.	Trikampio formos (l – 49, b – 27) nulūžusiu liežuvėliu. Vario lydinys	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 2482	VŽPR, 1995, 75
18	Dambrelis	XV a. I p.	Ovalo formos (l – 53, b – 37) nulūžusiu liežuvėliu. Vario lydinys. Laikomosios dalies apačioje, išorinėje lankelio pusėje, įspaustas žvaigždutės simbolis (*)	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 2466A	Kuncevičius ir kt., 1993š, 77
19	Dambrelis	XV–XVI a.	Trikampio formos (l – 44, b – 34) su išlikusiu liežuvėlio fragmentu. Geležis	Vilnius, LR Prezidentūros teritorija	LNM LNR – M 218	Luchtanienė, 1996š, 29

Lentelės tęsinys

Eil. Nr.	Dirbinys	Chronologija	Požymiai (mm)	Radimo vieta	Inv. Nr. / RS. Nr.	Šaltinis
20	Dambrelis	XVII a. vid.	Apskritimo formos (1 – 45, b – 27) nulūžusiu liežuvėliu. Geležis	Vilnius, VŽP	RS. Nr. M 572	Ožalas, 2003šb, 218
21	Dambrelis	XVII a. pr.	Apskritimo formos (1 – 57, b – 26), nulūžusiu liežuvėliu. Geležis	Vilnius, VŽP	RS. Nr. M 531	Ožalas, 2006š
22	Ūžynė	XI–XVII a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 58, Ø 11)	Aukštadvario piliakalnis	LNM AR 276:431	Daugudis, 1957š, 31
23	Ūžynė	XI–XVII a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 74, Ø 10–13)	Aukštadvario piliakalnis	LNM AR 276:95	Daugudis, 1957š, 6
24	Ūžynė	XI–XVII a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 62, Ø 9–12)	Aukštadvario piliakalnis	LNM AR 276:704	Daugudis, 1957š, 27
25	Ūžynė	XI–XVII a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 60, Ø 8–11).	Aukštadvario piliakalnis	LNM AR 276:48	Daugudis, 1960š, 16–24
26	Ūžynė	XI–XVII a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 62, Ø 7–10)	Aukštadvario piliakalnis	LNM AR 276:497	Daugudis, 1961š, 6
27	Ūžynė	XI–XVII a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 64, Ø 9–12)	Aukštadvario piliakalnis	LNM AR 276:496	Daugudis, 1961š, 8
28	Ūžynė	XIV–XV a.?	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje	Vilnius, VŽP	RS Nr. 1048	Tautavičius ir kt., 1961š, 125
29	Ūžynė	XVI–XV a.?	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 53)	Trakai, Salos pilis	RS. Nr. 616	Navickaitė-Kuncienė, 1963š, 15
30	Ūžynė	XIV a.?	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 56, Ø 15)	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 40a	Lisanka, 1979š, 202
31	Ūžynė	XIV a.?	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 60, Ø 12–17)	Vilnius, VŽP	–	Lisanka, 1979š, 202
32	Ūžynė	~ XIV a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 55, Ø 11). Apdrožtas	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 47	Lisanka, 1979š, 202
33	Ūžynė	XI–XIII a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 50)	Kernavė, Mindaugo sosto piliakalnis	LNR 6	Kulikauskienė, 1981š, 38
34	Ūžynė	XII–XVII a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 62, Ø 10)	Bubių piliakalnis	ČDM 1503:96	Jurkštas, 1982, 3
35	Ūžynė	XII–XVII a.	Neapdirbtas kauliukas (raguočio kojos kaulas) su skylute viduryje (1 – 53, Ø 28)	Bubių piliakalnis	ČDM 1503:94	Jurkštas, 1982, 3
36	Ūžynė	XIII–XIV a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 60, Ø 11)	Kernavė, Pilies kalno piliakalnis	RS. Nr. 3	Luchtanas, 1986ša, 29
37	Ūžynė	XIII–XIV a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 64, Ø 10)	Kernavė, Pajautos slėnis	LNR 40	Luchtanas, 1986šb, 53
38	Ūžynė	XIII–XIV a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 67, Ø 9)	Kernavė, Pajautos slėnis	LNR 40	Luchtanas, 1986šb, 53
39	Ūžynė	XIII–XIV a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 72, Ø 12)	Kernavė, Pajautos slėnis	LNR 58	Luchtanas, 1986šb, 55
40	Ūžynė	XIII–XIV a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 46, Ø 5–8)	Kernavė, Pajautos slėnis	LNR 123	Luchtanas, 1990šb, 24
41	Ūžynė	XIV a. II p.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 72, Ø 13)	Kernavė, Aukuro kalnas	LNR 5	Luchtanas, 1993š, 19

Lentelės tęsinys

Eil. Nr.	Dirbinys	Chronologija	Požymiai (mm)	Radimo vieta	Inv. Nr. / RS. Nr.	Šaltinis
42	Ūžynė	XIII–XIV a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 62, Ø 8–12)	Kernavė, Pajautos slėnis	LNR 15	Karnatka, 1994š, 25
43	Ūžynė	XIII–XIV a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 62, Ø 10)	Kernavė, Pajautos slėnis	LNR 17	Karnatka, 1994š, 25
44	Ūžynė	XVII a.?	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 70)	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 1413	Kuncevičius ir kt., 1994š, 20, 191
45	Ūžynė	XIV a. II p.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 44, Ø 8–11)	Kernavė, Pajautos slėnis	LNR 39	Luchtanas, 1996š, 22
46	Ūžynė	XV–XVI a.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 70)	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 784	Steponavičienė, 1997š, 77, 180
47	Ūžynė	XVI a. I p.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 47, Ø 8–12). Vienas galas nulūžęs	Senieji Trakai, piliavietė	–	Kuncevičius, 1998š, 29
48	Ūžynė	XIV a. I p.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 59,5, Ø 8,5–11)	Kernavė, viršutinis miestas	RS. Nr. 734	Vaičiūnienė, 2002š, 11, 14
49	Ūžynė	XVII–XVIII a. I p.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje (1 – 65, Ø 10–13)	Šiauliai, Vilniaus g. 146	RS. Nr. 36	Šapaitė, 2006, 302
50	Ūžynė	XVI–XVII a. I p.	Neapdirbtas kauliukas su skylute viduryje	Vilnius, kalva į vakarus nuo Lapių g.	–	Šiaulinskas, 2006, 365
51	Ūžynė	XVII a. II p.	Neapdirbtas kauliukas (pirštikaulis?; 42x13x13) su skylute viduryje	Vilnius, VŽP	–	Striška, Striškienė, 2007š
52	Fleita	XIV–XV a.	Medinės ilgosios fleitos be pūstuko (?) fragmentas su trimis skylutėmis (1 – 202, Ø 20x16). Viename gale griovelis virvutei pririšti (?)	Vilnius, VŽP	–	Blaževičius, 2008ša
53	Švilpukas	XIV–XV a.?	Paukščio fragmentas. Molis	Trakai, Salos pilis	–	Navickaitė, 1953š, 11
54	Švilpukas?	XV–XVI a.?	Gyvulio pavidalo švilpuko priekinės dalies fragmentas (32x26x23). Žaliai ir rusvai glazūruotas baltas molis	Vilnius, VŽP	LNM, neinventorintas	Tautavičius, 1958
55	Švilpukas	XVI–XVII a.?	Varlės formos (?). Žalsvai glazūruotas molis	Trakai, Karaimų g.	RS. Nr. 12	Radzvilovaitė, 1960š, 20, 158
56	Švilpukas	XVI a. II p.–XVII a. I p.	Gyvulio (ožio/avino?) su nulaužtais ragais formos (1 – 71). Molis	Kauno pilis	–	Jurkštas, 1966, 43
57	Švilpukas	XVII–XIX a.?	Gyvulio priekinė dalis. Arkliuko ar ožio formos (galva apdužusi) su dviem skylutėmis (56x22, h – 40). Užpakalinė dalis – cilindro formos (Ø 20). Žalsvai glazūruotas molis	Trakai, Maironio g. 11	TIM GEK 10193 A 1854	Saugomas Trakų istorijos muziejuje ¹⁰
58	Švilpukas	XVI–XVII a.	Paukščio fragmentas su trimis skylutėmis. Rudai glazūruotas molis	Vilnius, Giedrio g. 8	LNR 438	Ušinskas, 1985š, 32
59	Švilpukas	XVII a. vid.	Paukščio nudužusia galvute fragmentas. Šonuose – dvi skylės. Molis	Vilnius, Mėsinių g. 11/8	–	Gendrėnas, 1986š, 40
60	Švilpukas	XVI–XVII a.	Gyvulio (arkliuko?) ilgu kaklu fragmentas (75x35). Šonuose – dvi skylės. Rudai glazūruotas molis	Vilnius, Didžioji g. 24, 26	LNM AFD–687	Katalynas, 1988š, 12

¹⁰ Trakų istorijos muziejus, Archeologijos skyrius. Radinys rastas 1979 m. kasant duobę prie namo Maironio g. 11. Į muziejų atiduotas privataus asmens.

Lentelės tęsinys

Eil. Nr.	Dirbinys	Chronologija	Požymiai (mm)	Radimo vieta	Inv. Nr. / RS. Nr.	Šaltinis
61	Švilpukas	XVII–XVIII a.	Keturkojo gyvulio ilgu kaklu ir dideliu pilvu fragmentas (81x47). Molis	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 11b	Raškauskas, Stankevičius, 1988š, 40–42, 73
62	Švilpukas	XVII–XVIII a.	Keturkojo gyvulio ilgu kaklu ir dideliu pilvu fragmentas (84x33x31). Šonuose – dvi skylutės. Molis	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 11b	Raškauskas, Stankevičius, 1988š, 40–42, 73
63	Švilpukas	XVI–XVIII a.	Keturkojo gyvulio nuskilusia galva ir priekinės galūnės fragmentas. Rudai glazūruotas molis	Vilnius, Vilniaus g. 41	LNR 734	Daminaitis, 1989š, 72
64	Švilpukas	XVI–XVIII a.	Paukščio fragmentas (46x56). Baltai glazūruotas molis	Vilnius, Trakų g.	LNR 123	Lisanka, 1989š, 37
65	Švilpukas	XVI–XVII a.	Gyvulio (arkliuko?) ilgu kaklu fragmentas (63x30). Šonuose – dvi skylės. Rudai glazūras molis	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 862	Urbanavičius ir kt., 1992š, 13–16, 67
66	Švilpukas	XVI–XVII a.	Gyvulio (arkliuko?) ilgu kaklu fragmentas (69x56, Ø 28). Šonuose – dvi skylės. Rudai glazūras molis	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 862a	Urbanavičius ir kt., 1992š, 13–16, 67
67	Švilpukas	XVII a.	Gyvulio (arkliuko?) fragmentas (60x30x26). Pilkšvai matine glazūra dengtas molis	Vilnius, Maironio g. 11	RS. Nr. 1184	Stanaitis, 1994š, 8, 26
68	Švilpukas	~ XVII–XVIII a.	Paukščio su prie šonų priglaustais sparnais fragmentas (49x31). Šone išlikusi skylutė. Molis	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 103	Vailionis, 1999šb, 80
69	Švilpukas	XVII–XVIII a.	Keturkojo gyvulio fragmentas (l – 55, Ø 30). Juodoji keramika, paviršius apgludintas	Vilnius, Trakų g. 2/24	RS. Nr. 550	Girlevičius, 2005, 186
70	Švilpukas	XVII–XVIII a.	Keturkojo gyvulio fragmentas. Juodoji keramika, paviršius apgludintas	Vilnius, Trakų g. 2/24	RS. Nr. 551	Girlevičius, 2005, 186
71	Švilpukas	XVII–XIX a.	Gyvulio (arkliuko?) fragmentas. Molis	Joniškis, Livonijos g. 8	–	Vasiliauskas, 2005š, 168
72	Švilpukas	XVII–XVIII a.	Arkliukas su raiteliu didele plačia kepure. Šonuose – skylutės. Glazūruotas molis	Vilnius, Ašmenos–Mėsinių–Dysnos g.	–	Luchtanienė, 2006, 253
73	Kamuolys	XIV–XVI a.	Odinio kamuolio dalis (apskritimo Ø 60–66). Pakraštelis užlenktas žemyn, su susiuvimo žymėmis	Vilnius, VŽP	RS. Nr. O 372 ¹¹	Urbanavičius ir kt., 1992š
74	Kamuolys	XIV–XVI a.	Odinio kamuolio dalis (apskritimo Ø 100–103). Pakraštelis užlenktas žemyn, su susiuvimo žymėmis	Vilnius, VŽP	RS. Nr. O 341 ¹²	Urbanavičius ir kt., 1992š
75	Kamuolys?	XIV–XVI a.	Odinio kamuolio dalis (apskritimo Ø 65–70). Pakraščiai – susiuvimo žymės	Vilnius, VŽP	RS. Nr. O 2947	Steponavičienė, 1998š, 190
76	Kamuolys	XIV–XV a.	Odinio kamuolio dalis (ovalo formos, Ø 57–67). Pakraščiai – susiuvimo žymės	Vilnius, VŽP	RS. Nr. O 74	Ožalas, 2002ša, 40
77	Kamuolys	XIV a. pab.–XV a. pr.	Odinio kamuolio dalis (stačiakampis l – 182, b 45–55). Pakraščiai – susiuvimo žymės	Vilnius, VŽP	RS. Nr. O 348	Ožalas, 2003šc, 240
78	Kamuolys?	XIV a. pab.–XV a. pr.	Odinio kamuolio dalis (ovalo formos, Ø 75–82). Išgaubtas, pakraščiai – susiuvimo žymės	Vilnius, VŽP	RS. Nr. O 354	Ožalas, 2003šc, 241
79	Kamuolys	XIV a. pab.–XV a. pr.	Odinio kamuolio dalis (stačiakampis l – 210, b – 60). Pakraščiai – susiuvimo žymės	Vilnius, VŽP	RS. Nr. O 409	Ožalas, 2003šc, 246

¹¹ Šiuo numeriu surašyta dėžė odos atraižų (ataskaitoje minėtu numeriu įrašytas koklio kampas).

¹² Šiuo numeriu surašyti keli šimtai odos atraižų (ataskaitoje šiuo numeriu įrašyta indo šukė).

Lentelės tęsinys

Eil. Nr.	Dirbinys	Chronologija	Požymiai (mm)	Radimo vieta	Inv. Nr. / RS. Nr.	Šaltinis
80	Kamuolys?	XV a. II p.	Odinio kamuolio dalis (apskritimas, Ø 41–43) su užlenkta siūle ir su juo besijungiantis odos žiedelis (b – 5, Ø 50–55). Pakraščiais – susiuvimo žymės	Vilnius, VŽP.	RS. Nr. O 7913 ir O 7920	Rackevičius, 2003šb, 43
81	Kamuolys	XVI a.?	Odinio kamuolio dalis (apskritimas). Pakraštėlis užlenktas žemyn, su susiuvimo žymėmis	Vilnius, VŽP	RS. Nr. O 8197	Rackevičius, 2003šb, 58
82	Kamuolys	XVI a.?	Odinio kamuolio dalis (apskritimo Ø 63). Pakraščiais – susiuvimo žymės	Vilnius, VŽP	RS. Nr. O 8202	Rackevičius, 2003šb, 59
83	Kamuolys	XIV–XVI a.	Odinio kamuolio dalis (apskritimo Ø 80). Pakraščiais – susiuvimo žymės	Vilnius, VŽP	RS. Nr. O 203 ¹³	Ožalas, 2004šc, 251
84	Kamuolys	XIV–XVI a.	Odinio kamuolio dalis (apskritimo Ø 80). Pakraščiais – susiuvimo žymės	Vilnius, VŽP	RS. Nr. O 203	Ožalas, 2004šc, 251
85	Kamuolys	XVI a. I p.	Odinio kamuolio dalis su įkirpimu (apskritimo Ø 80). Pakraščiais – susiuvimo žymės	Vilnius, VŽP	RS. Nr. O 249	Ožalas, 2004šc, 254
86	Kamuolys	XV–XVI a.	Odinio kamuolio dalis (apskritimo Ø 90–95). Pakraščiais – susiuvimo žymės	Vilnius, VŽP	RS. Nr. O 70	Ožalas, 2006š
87	Kamuolys	XIV–XV a.	Odinio kamuolio dalis (apskritimo Ø 85). Pakraščiais – susiuvimo žymės. Kraštas užlenktas į vidų	Vilnius, VŽP	–	Blaževičius, 2008ša
88	Kamuolys	XVI a.	Odinio kamuolio dalis (apskritimas). Pakraščiais – susiuvimo žymės. Kraštas užlenktas į vidų	Vilnius, VŽP	–	Blaževičius, 2008šc
89	Kamuolys	XIV–XV a.	Odinis kamuolys (~ Ø 65–70). Susiūtas iš stačiakampio (200x55) ir dviejų apskritimų (Ø 67–75)	Vilnius, VŽP	–	Ožalas, 2008š
90	Kamuolys	XIV–XV a.	Odinio kamuolio dalis (apskritimo Ø 60). Pakraščiais – susiuvimo žymės	Vilnius, VŽP	–	Ožalas, 2008š
91	Kamuolys	XIV–XV a.	Odinio kamuolio dalis (apskritimo Ø 64). Pakraščiais – susiuvimo žymės	Vilnius, VŽP	–	Ožalas, 2008š
92	Kamuolys	XIV–XV a.	Odinio kamuolio dalis (apskritimo Ø 95). Ryškiai išgaubtas, pakraščiais – susiuvimo žymės	Vilnius, VŽP	–	Ožalas, 2008š
93	Kamuolys?	XIV–XV a.	Medinis, iš šakos gumbo išdrožtas rutulys (Ø 89–68)	Vilnius, VŽP	RS. Nr. M 92	Ožalas, 2004šc, 266
94	Kėglis	XV a.	Galvijo pirštikaulis (50x24x27) su skylutėmis viduryje ir distaliniame galė	Vilnius, Aukštutinė pilis	VPM 160/2	Holubovičiai, 1941, 27
95	Kėglis	XVI a.	Galvijo pirštikaulis (52x20x26). Distaliniame gale išgręžta skylutė	Vilnius, Aukštutinė pilis	VPM 160/1	Holubovičiai, 1941, 29
96	Kėglis	XVI–XVII a.	Galvijo pirštikaulis (?) ¹⁴	Vilnius, Dominikonų g. 4	LNR 310	Grišinas, 1987š, 57
97	Kėglis	XVI a. II p.–XVII a. I p.	Galvijo pirštikaulis (50x20x30). Distaliniame gale išgręžta skylutė. Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 64 (307) A	Tautavičius, Urbanavičius, 1989š, 127
98	Kėglis	XVI a. II p.–XVII a. I p.	Galvijo pirštikaulis (50x20x30). Distaliniame gale išgręžta skylutė. Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 64 (307) B	Tautavičius, Urbanavičius, 1989š, 127

¹³ Šiuo numeriu įrašytos dvi beveik identiškios galbūt vieno kamuolio dalys.

¹⁴ Ataskaitoje pateikiama informacija, kad tai žaidimo kaulas, tačiau daugiau jokių žinių apie dirbinį nėra. LNM fonduose nėra ir paties dirbinio.

Lentelės tęsinys

Eil. Nr.	Dirbinys	Chronologija	Požymiai (mm)	Radimo vieta	Inv. Nr. / RS. Nr.	Šaltinis
99	Kėglis	?	Galvijo pirštikaulis (50x26x30, m 60 g). Distaliniame gale išgręžta skylutė. Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	neinventorintas	Saugomas PTC LP fonduose (rastas 1991 m.)
100	Kėglis	?	Galvijo pirštikaulis (52x26x30, m 58 g). Distaliniame gale išgręžta skylutė. Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	neinventorintas	Saugomas PTC LP fonduose (rastas 1991 m.)
101	Kėglis	XIV–XVI a.?	Galvijo pirštikaulis. Distaliniame gale išgręžta skylutė. Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 3475	Aleliūnas ir kt., 1993š, 202
102	Kėglis	XVI a. pab.–XVII a. pr.	Galvijo pirštikaulis. Distaliniame gale išgręžta skylutė. Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 2236a	Vailionis, 1995š, 222
103	Kėglis	XVI a. pab.–XVII a. pr.	Galvijo pirštikaulis. Distaliniame gale išgręžta skylutė. Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 2236b	Vailionis, 1995š, 222
104	Kėglis	XVII a.	Galvijo pirštikaulis (51x26x28, m 68 g). Distaliniame gale išgręžta skylutė. Pripildytas švino	Vilnius, Katedros aikštė	RS. Nr. 93	Abaravičius, Remecas, 1997š, 166
105	Kėglis	XIV a. pab.	Galvijo pirštikaulis (53x31x26, m 48 g). Distaliniame gale ir plantarinės pusės viršuje išgręžtos dvi skylės. Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 33	Ožalas, 2003šc, 266
106	Kėglis	XIV a. pab.	Galvijo pirštikaulis (48x30x29, m 33 g). Distaliniame gale išgręžta skylutė. Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 34	Ožalas, 2003šc, 266
107	Kėglis	XVII a.?	Galvijo pirštikaulis (50x21x23, m 13 g). Kaule išgręžtos dvi skylės, viena distaliniame gale, kita plantarinėje pusėje. Šone – du skersiniai įpjovimai	Vilnius, VŽP	RS. Nr. Ka 7	Ožalas, 2004šc, 233
108	Kėglis	~ XV a.	Galvijo pirštikaulis. Distaliniame gale išgręžta skylutė	Vilnius, VŽP	RS. Nr. Ka 41	Ožalas, 2004šc, 236
109	Kėglis	XIV a. pab.–XV a. pr.	Galvijo pirštikaulis (50x21x24, m 38 g). Kaule išgręžtos keturios skylės – viena išilgai ir trys skersai. Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	RS. Nr. Ka 46	Ožalas, 2004šc, 236
110	Kėglis	XVII a.	Galvijo pirštikaulis (54x31x33, m 70 g). Išilgai išgręžta skylutė pripildyta švino	Vilnius, VŽP	RS. Nr. Ka 47	Ožalas, 2004šc, 236
111	Kėglis	XVII a.	Galvijo pirštikaulis (54x28x28, m 43 g). Distaliniame gale išgręžta skylutė. Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	RS. Nr. Ka 48	Ožalas, 2004šc, 236
112	Kėglis	XVI a. vid.–XVII a.	Galvijo pirštikaulis (50x32x28–18). Distaliniame gale išgręžta viena Ø 10 skylė, kita, statmenai jai, dorzalinėje pusėje – Ø 3	Vilnius, Užupio g. 10 / Malūnų g. 2	RS. Nr. 2479	Butėnas, 2005, 181, 182
113	Kėglis	XVI–XVII a.	Galvijo pirštikaulis (48x21x24–16). Distaliniame gale išgręžta skylutė	Vilnius, Subačiaus g. 10	RS. Nr. 201	Steponaitis, 2005, 225
114	Kėglis	XVI a.?	Galvijo pirštikaulis (48x25x23, m 23 g). Distaliniame gale išgręžta skylutė	Vilnius, VŽP	RS. Nr. Ka 2	Steponavičienė ir kt., 2006ša, 10
115	Kėglis	XV a.?	Galvijo pirštikaulis (58x34x33, m 33 g). Distaliniame gale išgręžta skylutė. Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	RS. Nr. Ka 38	Steponavičienė ir kt., 2006ša, 11
116	Kėglis	XV a.?	Galvijo pirštikaulis (60x35x30). Distaliniame gale išgręžta skylutė, ties kuria vienas kaulo kampas išlūžęs. Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	RS. Nr. Ka 49	Steponavičienė ir kt., 2006ša, 12
117	Kėglis	XV–XVI a.	Galvijo pirštikaulis (51x31x31, m 63 g). Distaliniame gale išgręžta skylutė. Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	–	Striška, 2008šb

Lentelės tęsinys

Eil. Nr.	Dirbinys	Chronologija	Požymiai (mm)	Radimo vieta	Inv. Nr. / RS. Nr.	Šaltinis
118	Kėglis	XVII a. II p.	Galvijo pirštikaulis (54x30x24). Įstrižai per distalinį galą išgręžta skylutė. Kita žymiai didesnė, išpjauta dorzalinės pusės viduryje	Vilnius, VŽP	–	Striška, 2008šb
119	Kėglis	XVI a. II p.– XVII a. I p.	Galvijo pirštikaulis. Distaliniame gale išgręžta skylutė	Vilnius, VŽP	–	Striška, 2007š
120	Kėglis	XVII a.?	Galvijo pirštikaulis. Distaliniame gale išgręžta skylutė. Pripildytas švino.	Vilnius, VŽP	–	Blaževičius, 2008šb
121	Kėglis	XVII–XIX a.	Galvijo pirštikaulis (50x23x27, m 16 g). Kaule išgręžtos dvi skylutės, viena – distaliniame gale, kita – šone	Vilnius, VŽP	–	Blaževičius, 2008šb
122	Kėglis	XV a.	Galvijo pirštikaulis (52x33x32, m 48 g). Apdaužytas ir apipjaustytas. Dvi skylutės (skersai bei išilgai). Pripildytas švino	Vilnius, VŽP	–	Blaževičius, 2008ša
123	Kėglis	XIV a. pab.– XV a. pr.	Galvijo pirštikaulis (48x26x28, m 16 g). Distaliniame gale išgręžta skylutė	Vilnius, VŽP	–	Ožalas, 2008š
124	Kėglis	XIV a. pab.– XV a. pr.	Galvijo pirštikaulis (48x25x23, m 44 g). Distaliniame gale išgręžta skylutė pripildyta švino. Dorzalinėje pusėje – apie dešimt negilių įpjovų	Vilnius, VŽP	–	Ožalas, 2008š
125	Rutuliukas?	XV–XVII a.	Raginis arba dramblio kaulo (Ø 47–49) teiktas rutulys su šone išgręžtomis penkiomis duobutėmis	Vilnius, VŽP	RS Nr. 2878	Tautavičius, Legaitė, 1957š, 4, 5
126	Rutuliukas	XV a. II p.– XVI a. I p.	Stiklinis (Ø 12), paviršius irizuotas	Vilnius, T. Vrublevskio g. 3	LNR 90	Raškauskas, 1989š, 66
127	Rutuliukas	XIV a. II p.– XV a. I p.	Stiklinis (Ø 18)	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 3306	Aleliūnas ir kt., 1993š, 188
128	Rutuliukas	XVII–XVIII a.	Stiklinis (Ø 15), tamsus, matinis	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 1615	Vailionis, 1995š, 163
129	Rutuliukas	XV–XVI a.	Kaulinis (Ø 21)	Klaipėdos pilis	RS. Nr. 66873	Žulkus, 1999š, 35
130	Rutuliukas	XVII a. II p.– XVIII a. I p.	Kaulinis (Ø 22)	Vilnius, VŽP	RS. Nr. Ka 5	Ožalas, 2002ša, 45; Ožalas, 2002šb, 208
131	Rutuliukas	XIV–XV a.	Molinis (Ø 30)	Klaipėdos pilis	–	Žulkus, 2002, 97, 98
132	Rutuliukas	XVI a.	Molinis (Ø 18), rusvas. Glazūruotas (?) baltai su rausvomis priemaišomis	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 3680	Rackevičius, 2003ša, 148
133	Rutuliukas	XV a.	Akmeninis (Ø 21), pilkos spalvos smiltainis	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 8226	Rackevičius, 2003šb, 60
134	Rutuliukas	XVII a.	Molinis (Ø 20)	Vilnius, VŽP	RS. Nr. Kt 4	Ožalas, 2004šc, 238
135	Rutuliukas	XVII a. pab.– XVIII a. pr.	Stiklinis (Ø 18–19), melsvas, matinis	Vilnius, Maironio g. 6	RS. Nr. 10	Žukovskis, 2005, 176
136	Rutuliukas	XV–XVI a.	Stiklinis (Ø 15), juosvas su tamsia patina	Vilnius, VŽP	RS. Nr. S 219	Steponavičienė ir kt., 2006šb, 80
137	Rutuliukas	XV–XVI a.	Stiklinis (Ø 12), juosvas	Vilnius, VŽP	RS. Nr. S 221	Steponavičienė ir kt., 2006šb, 80
138	Rutuliukas	XV a.?	Stiklinis (Ø 15), tamsus, sutrūkinėjęs	Vilnius, VŽP	–	Blaževičius, 2008ša
139	Rutuliukas	XVI a. I ketv.	Molinis (?) (Ø 19), baltas, šviesiai pilkas	Vilnius, VŽP	–	Blaževičius, 2008ša

Lentelės tęsinys

Eil. Nr.	Dirbinys	Chronologija	Požymiai (mm)	Radimo vieta	Inv. Nr. / RS. Nr.	Šaltinis
140	Rutuliukas	XVI a. I p.	Molinis (Ø 15–16), degtas	Vilnius, Šv. Mykolo g. 8.	–	Gendrėnas, 2008š
141	Rutuliukas	XVI a. I p.	Molinis (Ø 16,5), degtas	Vilnius, Šv. Mykolo g. 8.	–	Gendrėnas, 2008š
142	Rutuliukas	XV a. I p.?	Molinis (Ø 18,5), baltas. Paviršiuje netvarkingai įrėžti 5 „x“ ženklai. Trys iš jų sudaro trikampio formos grupę, kiti du įrėžti atskirai	Vilnius, VŽP	–	Ožalas, 2008š
143	Rutuliukas	~ XVI a.	Akmeninis (Ø 20,5), pilkos spalvos smiltainis (?). Gerai nugludintas	Vilnius, VŽP	RS. Nr. 9188	Striška, 2008ša

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

Abaravičius G., Remecas E., 1997š – Vietos LDK kunigaikščio Gedimino paminklui Vilniuje, katedros aikštėje, archeologinių tyrimų ataskaita 1996 m. 1997. PTC LP B. 73.

Aleliūnas G., Markišiūtė I., Vailionis E., 1993š – Vilniaus žemutinės pilies rūmų teritorijos tyrimai. 1992 m. Radinių sąrašas. 1993. PTC LP B. 46a.

Alexander-Bidon D., Lett D., 1999 – Children in the Middle ages. Fifth – Fifteenth centuries. Notre Dame, 1999.

Almon J., 2001 – Žaidimas – rimtas vaiko darbas // Valdorfo pedagogika: parodos, skirtos UNESCO Tarptautinės ugdymo konferencijos 44-ajam posėdžiui, katalogas, 1994 m. spalio 3–8 d., Ženeva. Vilnius, 2001.

Antowska-Gorączniak O., 2005 – Zabawki i instrumenty muzyczne z najnowszych badań na ostrowie Tumskim w Poznaniu (Stanowisko 9 i 10) // Poznań we wczesnym średniowieczu. Poznań, 2005, p. 201–213.

Apala Z., 1986 – Cėsu archeologiskas ekspedicijas darbs // Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par archeologu un etnogrāfu. 1984 un 1985 gada pētījumu rezultātiem. Rīga, 1986, p. 5–12.

Apala Z., 1994 – Arheologiskie izrakumi Cėsu viduslaiku pilī // Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par archeologu 1992. un 1993. gada pētījumu rezultātiem. Rīga, 1994, p. 5–10.

Apala Z., 1998 – Arheologiskie izrakumi Cėsu

viduslaiku pilī // Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par archeologu 1996. un 1997. gada pētījumu rezultātiem. Rīga, 1998, p. 5–8.

Aus T., Dubovik B., 1989 – Vorläufige Ausgrabungsergebnisse von der Harju-Strasse in Tallinn // Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Toimetised. Ühis-konnateadused, 38/4. Tallinn, 1989, p. 349–354.

Baltrėnienė M., Apanavičius R., 1991 – Lietuvių liaudies muzikos instrumentai. Vilnius, 1991.

Barkauskienė M., Grincevičienė V., Indrašienė V., Pūkinskaitė R., 2001 – Specialiųjų poreikių vaikų ugdymas. Vilnius, 2001.

Barthel H.J., Stecher H., Timpel W., 1979 – Eine Mittelalterliche Produktionsstätte für Knochen-spielwürfel // Alt-Thüringen. T. 16. Böhlau-Weimar, 1979, p. 137–171.

Berga T., 2003 – „Valmiera pils“ archeologa stāsts. Valmiers, 2003.

Bykowski K., Konczewska M., Konczewski P., Lasota C., Paternoga M., Piekalski J., Rzeźnik P., 2004 – Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przy ul. Kapitulnej 4 na ostrowie Tumskim we Wrocławiu // Śląskie sprawozdania archeologiczne. Wrocław, 2004. T. 66, p. 113–150.

Blaževičius P., 2005 – Žydiški lošimo vilkeliai Lietuvos archeologinėje medžiagoje // Archaeologia Lituana. Vilnius, 2005. T. 6, p. 164–171.

Blaževičius P., 2008ša – Vilniaus žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Valdovų rūmų ŠR kampo išorė. 2006 ir 2007 m. archeologinių tyrimų ataskaita (ataskaita ruošinama).

Blaževičius P., 2008šb – Vilniaus žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Archeologiniai vakarinės sienos tyrinėjimai ties ŠV Valdovų rūmų kampu (ataskaita ruošiamą).

Blaževičius P., 2008šc – Vilniaus žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Archeologiniai tyrinėjimai II oficinios aplinkoje (ataskaita ruošiamą).

Bodleian Library MS. Bodl [žiūrėta 2006 m. rugsėjo 2 d.]. Prieiga per internetą: <<http://image.ox.ac.uk/show?collection=bodleian&manuscript=msbodl264>>.

Borkowski T., 1999 – Rozrywka – zabawki i drobna plastika figuralna // *Wratislavia antiqua. Studia z dziejów Wrocławia*. Wrocław, 1999. T. 1, p. 187–201.

Borkowski T., 2004a – Produkcja figurek ceramicznych w późnośredniowiecznym Wrocławiu // *Wratislavia antiqua. Studia z dziejów Wrocławia*. Wrocław, 2004. T. 6, p. 213–244.

Borkowski T., 2004b – Gliniane skarbonki, przybory do gier, figurki ceramiczne oraz szczudło i flet z badań we Wrocławiu // *Wratislavia antiqua. Studia z dziejów Wrocławia*. Wrocław, 2004. T. 6, p. 271–283.

Brisbane M.A., 1992 – The Archaeology of Novgorod, Russia // *The society for medieval archaeology*. Lincoln, 1992. Monograph series No. 13.

Buchholz R., 1990 – Mittelalterlich-frühneuzeitliche Spielzeugfunde aus Wismar // *Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte. Stadgeschichtliches museum Wismar*. Wismar, 1990. T. 1, p. 56–61.

Buračas B., 2006 – Vaikai. Kaunas, 2006.

Buško C., Piekalski J., 1998 – Możliwości poznawcze archeologii w badaniach życia codziennego w średniowiecznym mieście ba przykładzie parcel przy ul. Więziennej 10–11 we Wrocławiu // *Archaeologia Historica Polona*. Wrocław, 1998. T. 7, p. 11–31.

Butėnas E., 2005 – Archeologiniai tyrinėjimai Vilniuje, Užupio g. 10 / Malūnų g. 2 // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2002 metais. Vilnius, 2005, p. 181, 182.

Butrimaitė R., 2004š – Medžio dirbiniai Lietuvos archeologinėje medžiagoje vėlyvajame geležies amžiuje ir ankstyvaisiais viduramžiais. Magistro darbas. Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, Ar-

cheologijos katedra. Vadovas doc. dr. A. Luchtanas. 2004.

Carter J.M., 1992 – Medieval games. Sports and recreations in feudal society. London, 1992.

Caune A., 1983 – Archeologiskie pētījumi Rīgā laikā no 1969 līdz 1980 gadam // *Archeologija un etnogrāfija*. Rīga, 1983. T. 14, p. 86–124.

Caune A., 1997 – Bērnu koka rotaļlietas viduslaiku Rīgā // *Archeologija un etnogrāfija*. Rīga, 1997. T. 19, p. 130–134.

Caune A., Bebre V., Ose I., Tilko S., 1998 – Archeologu atklājumi Rīgas Rātslaukumā // *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par archeologu 1996. un 1997. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga, 1998, p. 22–26.

Celmiņš A., 1996 – Archeologiskie izrakumi Rīgas Doma dārzā // *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par archeologu 1994. un 1995. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga, 1996, p. 46–49.

Celmiņš A., 1998a – Pētījumi Rīga Doma pagalma kapsētā // *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par archeologu 1996. un 1997. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga, 1998, p. 27–30.

Celmiņš A., 1998b – Zemē aplēptā pilsē. Rīga, 1998.

Celmiņš A., 2002 – Metāla mūzikas instrumenti vargani Rīgas archeoloģiskajā materiālā // *Civitas et castrum ad mare Balticum*. Rīga, 2002, p. 407–421.

Chłodincki M., Pietrzak R., 2004 – Ratownicze badania archeologiczne na trasie autostrady A–2 w 2001 i 2002 roku realizowane przez Ekspedycję Archeostrada Muzeum Archeologicznego w Poznaniu i Poznańskiego Towarzystwa Prehistorycznego // *Ogólnopolski program ochrony archeologicznych dóbr kultury zagrożonych planowaną budową autostrad*. Raport 2001–2002. Warszawa, 2004, p. 167–180.

Cisek I., Kramarek J., 1960 – Grodziska ryczyńskie, pow. Oława, w Świetle badań w 1958 r. // *Silesia antiqua*. Wrocław, 1977. T. 2, p. 127–140.

Daminaitis V., 1989š – Teatro ir muzikos muziejus Vilniuje, Vilniaus g. nr. 41 žemės kasimo darbų archeologinės priežiūros ataskaita, 1988. 1989. LII R B. 1591.

Daugudis V., 1957š – 1957 Aukštadvario (Trakų raj.) piliakalnio tyrimų dienoraštis. 1957. LII R B. 73.

Daugudis V., 1960š – Aukštadvario piliakalnio / Trakų raj./ archeologinių tyrinėjimų, vestų 1959 metais birželio 1 d. – rugsėjo mėn. 21 d., ataskaita. 1960. LII R B. 153.

Daugudis V., 1961š – Aukštadvario piliakalnio 1960 m. tyrinėjimai: dirbinių, koklių ir keramikos fragmentų sąrašas. 1961. LII R B. 218.

Dossier pédagogique – L'enfance au Moyen _ge_files // Barthélemy l'Anglais, Le Livre des propriétés des choses, France (Anjou, Maine), XVe siècle Paris. [interaktyvus] [žiūrėta 2006 m. spalio 25 d.]. Prieiga per internetą: <<http://classes.bnf.fr/ema/feuils/index.htm>>.

Dworczyk M., Kowalska A. B., Rulewicz M., 2003 – Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wschodnia część suburbium. Szczecin, 2003.

Erath M., 1996a – Studien zum mittelalterlichen Knochenschnitzerhandwerk. Die Entwicklung eines spezialisierten Handwerks in Konstanz. Inaugural-Dissertation. Band 1. Text. Freiburg, 1996.

Erath M., 1996b – Studien zum mittelalterlichen Knochenschnitzerhandwerk. Die Entwicklung eines spezialisierten Handwerks in Konstanz. Inaugural-Dissertation. Band 2. Katalog.

Erath M., 1996c – Studien zum mittelalterlichen Knochenschnitzerhandwerk. Die Entwicklung eines spezialisierten Handwerks in Konstanz. Inaugural-Dissertation. Band 3. Abbildungen mit Abbildungsnachweis.

Frezel R.M., 1977 – Beim Spiel. Leipzig, 1977.

Fitta M., 1998 – Spiele und Spielzeug in der Antike. Unterhaltung und Vergnügen im Altertum. Stuttgart, 1998.

Galaunė P., 1958 – Lietuvių liaudies menas. Medžio dirbiniai. Vilnius, 1958.

Gediga B., 1966 – Badania wykopaliskowe na ostrówku w Opole w latach 1959–1963 // Sprawozdania archeologiczne. Wrocław, 1966. T. 18, p. 219–245.

Gediga B., 1979 – Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na ostrówku w Opole w 1977 r. // Śląskie sprawozdania archeologiczne. Wrocław, 1979. T. 20, p. 90–94.

Gendrėnas G., 1986š – Vilnius, 1985, Mėsinų g. 11/8. Respublikinio TSO susivienijimo remonto ir

statybos tresto inžinerinis–laboratorinis korpusas su kavine. Žvalgomieji archeologiniai tyrimai. 1986. VAA, Paminklų restauravimo ir projektavimo instituto fondas, F. 5, B. 3892.

Gendrėnas G., 2008š – 1996–1997 m., archeologiniai tyrimai Vilniuje, Šv. Mykolo g. 8 (ataskaita ruošiamą).

Girlevičius L., 2005 – Tyrinėjimai Vilniuje, Trakų g. 2 / 24 // Archeologiniai tyrimai Lietuvoje 2003 metais. Vilnius, 2005, p. 185–188.

Gläser M., 1989 – Archäologische und baugeschichtliche Untersuchungen im St. Johanniskloster zu Lübeck. Auswertung der Befunde und Funde // Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte. Bonn, 1998. Band. 16, p. 9–120.

Gläser M., 2002 – Spielzeug und Spielen in mittelalterlichen Lübeck // Hanseatic history and archaeology. The Medieval town in the Baltic. Tartu, 2002. T. 2, p. 119–125.

Graudonis J., 2003 – Turaidas pils II. Atradumi. Rīga, 2003.

Grimalauskaitė D., 2005 – L. Stuokos-Gucevičiaus gatvės lobis (Vilnius, 1630/2003) // Archeologiniai tyrimai Lietuvoje 2003 metais. Vilnius, 2005, p. 269–280.

Grišinas V., 1987š – Vilniaus pastato Garelio (Dominikonų) g. 4 išplėtimas. Archeologinių tyrimų ataskaita, 1986 m. 1987. LII R B. 1429–1430.

Haak A., 2004 – Archaeological investigations at Viljandi castle of the teutonic order and in medieval Viljandi // Archaeological field works in Estonia. Tallinn, 2003, p. 107–121.

Hakelberg D., 2002 – Was von einer „Klangschaff“ blieb // Archäologie in Deutschland. Stuttgart, 2002. T. 4, p. 30, 31.

Hoffmann V., 1996 – Allerlay kurtzweil–Mittelalterliche und frühneuzeitliche Spielzeugfunde aus Sachsen // Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege. Dresden, 1996. T. 38, p. 127–200.

Holubovičiai E. ir V., 1941 – Gedimino kalno Vilniuje 1940 metų kasinėjimų pranešimas // Lietuvos praeitis. Kaunas, 1941. T. 2, sąsiuvinis 2.

Hurley M. F., Scully O. M. B., 1997 – Late Vi-

king age and Medieval Waterford. Excavations 1986–1992. Waterford, 1997.

Jaantis K., 1999 – Archaeological rescue excavations on the settlement site of Vaida // Archaeological field works in Estonia. Tallinn, 1999, p. 97–106.

Jarovaitienė R., 1994 – Žaidimo vieta ir paskirtis vaikų ugdymo sistemoje // Vaikų ugdymas menine veikla: Klaipėdos universiteto ir miesto švietimo ir jaunimo skyriaus mokslinės-praktinės konferencijos medžiaga. Klaipėda, 1994, p. 112–114.

Jastrzębski A., 2004 – Wybrane aspekty życia codziennego w średniowieczym Wrocławiu na podstawie wyrobów kościanych i rogowych // Wratislavia Antiqua. Wrocław, 2004. T. 6, p. 245–268.

Jaworski K., 2002 – Pracownie ragownicze // Wratislavia antiqua. Studia z dziejów Wrocławia. Wrocław, 2002. T. 5, p. 213–235.

Jokantas K., 1995 – Lotynų–Lietuvių kalbų žodynas. Vilnius, 1995.

Jurkštas V., 1966 – Seniausias molinukas // Mokslas ir gyvenimas. Vilnius, 1966. Nr. 3, p. 43.

Jurkštas V., 1982 – Bubių piliakalnio švilpynėlės // Raudonoji vėliava. Šiauliai, 1982.IX.02.

Karnatka G., 1994š – Miesto Pajautos slėnyje (Širvintų raj.) tyrinėjimai 1993 metais. Ataskaita. 1994. LII R B. 2219.

Katalynas K., 1988š – 1986–1987 m. archeologinės priežiūros ir archeologinių tyrimų Vilniuje M.Gorkio g. Nr.66, 68 (Didžioji g. 24, 26) ataskaita. I dalis. 1988. LII R B. 1341.

Kaźmierczyk J., Kramarek J., Lasota C., 1977 – Badania na ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1975 roku // Silesia antiqua. Wrocław, 1977. T. 19, p. 183–240.

Kaźmierczyk J., Kramarek J., Lasota C., 1978 – Badania na ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1976 roku // Silesia antiqua. Wrocław, 1978. T. 20, p. 127–167.

Kazakevičius V., 1996 – IX–XIII a. baltų kalvija. Vilnius, 1996.

Kernavė, 2002 – Kernavė – litewska Troja. Warszawa, 2002.

Kostrzewski B., 1962 – Z najdawniejszych dziejów Giecz. Wrocław, 1962.

Körperkultur, 1979 – Körperkultur und Sport. Leipzig, 1979.

Kristensen T. R., 1994 – Middelalderlige musikinstrumenter i Skandinavien med særlig vægt på Danmark. Nyhedsbrev, 1994.

Kulikauskienė R., 1981š – Kernavė /Širvintų raj./ „Mindaugo sosto“ tyrinėjimai 1980 m. 1981. LII R B. 798.

Kuncevičius A., 1998š – Senųjų Trakų piliavietės 1997 metų archeologiniai tyrimai. 1998. LII R B. 2900.

Kuncevičius A., Tautavičius A., Urbanavičius V., 1993š – Vilniaus žemutinės pilies valdovų rūmų teritorijos tyrimai 1992 metais. 1993. PTC LP B. 42.

Kuncevičius A., Tautavičius A., Urbanavičius V., 1994š – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorijos 1993 m. tyrimai. 1994. LII R B. 2545.

Kundelytė-Andriuškevičienė R., 1997 – Lietuvos kaimo vaikų žaislai ir žaidimo priemonės (XIX a. pabaiga – XX a. I pusė). Bakaluro tezės. Vytauto Didžiojo universitetas, Humanitarinis fakultetas, Etnologijos ir folkloristikos katedra. Vadovas prof. habil. dr. V. Milius. Kaunas, 1997.

Latvijas, 2001 – Latvijas senākā vēsture 9. g. t. pr. Kr. – 1200. g. Rīga, 2001.

Lazauskaitė E., 2001 – Žaislų rinkinys Lietuvos nacionaliniame muziejuje // Etnografija. Vilnius, 2001. T. 11, p. 8–49.

Lang V., 1997 – Settlement site I of Ilumäe, North Estonia // Archaeological field works in Estonia in 1996. Tallinn, 1997, p. 40–51.

Leciejewicz L., Łosinski W., Tabaczyńska E., 1961 – Kolobrzeg we wczesnym Średniowieczu // Popularnaukowa biblioteka archeologiczna. Nr. 7. Wrocław, 1961.

Lehmhuhl U., 1983 – Archäozoologische und typologische Untersuchungen an durchlochtem Schweinemetapodien von slawischen Fundplätzen in Mecklenburg // Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Berlin, 1982. T. 30, p. 199–222.

Lehmhuhl U., Schäfer H., 2005 – Spiele für Jung und Alt // Archäologie unter dem Straßenpflaster. 15 Jahre Stadtkernarchäologie in Mecklenburg – Vorpommern. Schwerin, 2005. T. 39, p. 361–364.

Lisanka A., 1979š – 1978 m. Vilniaus žemutinės

pilies senojo arsenalo teritorijoje vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. 1979. LII R B. 840.

Lisanka A., 1989š – Vilniaus viešosios A.Mickevičiaus bibliotekos kiemo archeologinių tyrimų ataskaita, 1988. 1989. LII R B. 1359.

LKŽ, 1966 – Lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1966. T. 7.

LKŽ, 1968 – Lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1968. T. 1.

LKŽ, 1996 – Lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1996. T. 17.

LKŽ, 1999 – Lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1999. T. 19.

Luchtanienė D., 1996š – Archeologiniai tyrimai Vilniuje (Menininkų rūmų komplekse (ATR-45)) (S. Daukanto a. 3/8, Universiteto g. 6, Totorių g. 28) tyrimų aprašymas. 1995 m. Brėžiniai, keramikos lentelės, fonuotraumos, piešiniai. 1996. LII R B. 2475–2481.

Luchtanienė D., 2000 – XVI–XVII a. amatininkų kvartalas Vyskupų rūmų teritorijoje // Kultūros paminklai. Vilnius, 2000. T. 7, p. 39–52.

Luchtanienė D., 2000š – Archeologijos tyrimai (plotai 21 ir 33), archeologiniai žvalgymai ir žvalgomieji tyrimai Reprezentacinių rūmų ansamblio teritorijoje (ATR-45) Vilniuje (1999 m.). 2000. LII R B. 3355–3356.

Luchtanienė D., 2006 – Tyrinėjimai Ašmenos – Mėsinių – Dysnos g. sankirtoje (Vilniaus senojo miesto 60 kvartale) // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2004 metais. Vilnius, 2006, p. 251–253.

Luchtanas A., 1986ša – Kernavės (Širvintų raj.) „Pilies kalno“ piliakalnio tyrinėjimai 1985 metais ataskaita. 1986. LII R B. 1230.

Luchtanas A., 1986šb – Kernavės, Širvintų raj., „Mindaugo sosto“ piliakalnio šlaitų atstatymo ir vandens sutekėjimo trasos mechanizuotų žemės darbų, vykdytų 1985 metais, archeologinės priežiūros ataskaita. 1986. LII R B. 1232.

Luchtanas A., 1988š – Miesto Pajautos slėnyje (Širvintų raj.) tyrinėjimai 1987 metais. 1988. LII R B. 1318

Luchtanas A., 1989š – Tyrinėjimai Kernavėje; Pajautos slėnyje (Širvintų raj.) 1988 metais. 1989. LII R B. 1536.

Luchtanas A., 1990š – Tyrinėjimai Kernavėje, Pajautos slėnyje (Širvintų raj.). 1989 m. Ataskaita. 1990. LII R B. 1644.

Luchtanas A., 1993š – Aukuro kalno piliakalnio Kernavėje 1992 metų archeologinių tyrimų ataskaita. 1993. LII R B. 2032.

Luchtanas A., 1996š – Miesto Pajautos slėnyje Kernavėje 1995 metų tyrimai. 1996. LII R B. 2498.

MacGregor A., Mainman A. J., Rogers N. S., 1998 – Bone, antler, ivory and horn from Anglo-Scandinavian and Medieval York // The Archaeology of York. T. 17/12. York, 1998.

Mayers D. G., 2000 – Psichologija. Kaunas, 2000.

Marcinkowski M., 2003 – Wyrob z kości i poroża w średniowieczym Elblągu // Res et Fontes. Szczecin, 2003, p. 327–339.

Marcinkowski M., 2006 – Dom poławiacza je-siotrów z połowy XIII wieku na Starym Mieście w Elblągu // Ne tylko archeologia. Szczecin, 2006, p. 235–249.

Mugurēvičs Ē., 1985 – Rēzeknes pils un tas novads // Latvijas PSR Zinātņus akadēmijas vēstis. Rīga, 1985. T. 3, p. 48–71.

Mugurēvičs Ē., Ozere I., 1986 – Izrakumi Dina-burgas pili // Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu 1984. un 1985. gada pētījumu rezultātiem. Rīga, 1986, p. 104–109.

Navickaitė O., 1953š–1952 m. archeologinių stebėjimų Trakų salos pilyje dienoraštis (ir 1951 m.). 1953. LII R B. 16.

Navickaitė-Kuncienė O., 1963š – 1961–1962 m. Trakų salos pilies tyrinėjimų radinių sąrašas. 1963. LII R B. 56.

Neu-Knoch R., 1993 – Eine „Bilderbäcker“ – Werkstatt des Spätmittelalters an der Goldgasse in Köln // Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. Bonn, 1993. T. 21, p. 3–70.

Oberhamer V., 1967 – Die Gemäldegalerie des Kunsthistorischen Museums in Wien. Leipzig, 1967.

Orme N., 2003 – Medieval Children. London, 2003.

Ožalas E., 2002ša – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Šiaurinio korpuso ir rūmų vidinio kiemo tyrimai 2001 m. Tėkstinė dalis. Vilnius, 2002. T. 1. PTC LP B. 187.

Ožalas E., 2002šb – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Šiaurinio korpuso ir rūmų vidinio kiemo tyrimai 2001 m. Radinių sąrašas. Vilnius, 2002. T. 4. PTC LP B. 190.

Ožalas E., 2003ša – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Pietinio, Rytinio ir Vakariinio korpusų prieigų archeologinių tyrimų 2002 m. radinių nuotraukos ir piešiniai. Vilnius, 2003. PTC LP B. 272d. T. 3.

Ožalas E., 2003šb – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Pietinio, Rytinio ir Vakariinio korpusų prieigų archeologinių tyrimų 2002 m. radinių sąrašas. I dalis. Vilnius, 2003. PTC LP B. 272d. T. 5.

Ožalas E., 2003šc – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Pietinio, Rytinio ir Vakariinio korpusų prieigų archeologinių tyrimų 2002 m. radinių sąrašas. II dalis. Vilnius, 2003. PTC LP B. 272e. T. 6.

Ožalas E., 2004ša – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų Pietinio korpuso prieigų 2003 m. archeologinių tyrimų ataskaita. 2004. T. 1. PTC LP B. 340a.

Ožalas E., 2004šc – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų Pietinio korpuso prieigų 2003 m. archeologinių tyrimų ataskaita. 2004. T. 4. PTC LP B. 340c.

Ožalas E., 2006š – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų Pietinio korpuso prieigų (plotas 11) 2004–2005 m. archeologinių tyrimų ataskaita (ataskaita ruošiamą).

Ožalas E., 2008š – Vilniaus žemutinės pilies Trasa 3. 2004–2006 m. archeologinių tyrimų ataskaita (ataskaita ruošiamą).

Pasaulio, 1999 – Pasaulio muzikos instrumentai. Vilnius, 1999.

Pliūraitė N., 1997 – Vaikų žaislai XX a. pirmojoje pusėje // Plateliai. Lietuvos valsčiai. Vilnius, 1997, p. 428–442.

Pliūraitė-Andrejevienė N., 1990a – Riedantieji vaikų žaislai Lietuvoje // Etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1988 ir 1989 metais. Vilnius, 1990, p. 97–104.

Pliūraitė-Andrejevienė N., 1990b – Mechaniniai vaikų žaislai Lietuvoje // Etnografiniai tyrinėjimai

Lietuvoje 1988 ir 1989 metais. Vilnius, 1990, p. 104–113.

Puškorius A., Kalėdienė J., 2005 – XVI a. Vilniaus žemutinės pilies rūmų dvariškių avalynė // Lietuvos pilys. Vilnius, 2005. T. 1, p. 56–67.

Rackevičius G., 2002 – Arbaletas ir lankas Lietuvoje XIII–XVI a. Vilnius, 2002.

Rackevičius G., 2003ša – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmai. Šiaurinio korpuso prieigų archeologinių tyrimų ataskaita 2002 m. T. 4. Radinių sąrašas. PTC LP B. 255c.

Rackevičius G., 2003šb – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmai. Šiaurinio korpuso prieigų archeologinių tyrimų ataskaita 2002 m. T. 5. Radinių sąrašas. PTC LP B. 255 d.

Radzvilovaitė E., 1960š – Archeologinių tyrinėjimų, vykdytų 1959 m. gegužės mėn. 6 d. – rugsėjo mėn. 31 d. Trakų mieste (šalia Pusiasalio pilies), ataskaita. 1960. LII R B. 297

Rammo R., Valk H., Veldi, M., 2004 – Archaeological investigation at the besieging constructions on Viljandi Musumägi // Archaeological field works in Estonia in 2003. Tallinn, 2004, p. 96–106.

Raškauskas V., 1989š – 1988 m. archeologinių tyrimų Vilniuje, Vrublevskio g. 3, ataskaita. 1989. LII R B. 1610.

Raškauskas V., Stankevičius G., 1988š – Vilniaus žemutinės pilies teritorija (Gedimino a. 3). 1987 m. archeologinių tyrimų ataskaita. 1988. LII R B. 1531.

Roesdahl E., 2004 – Dagligliv i Danmarks middelalder. En arkæologisk kultur historie. Århus, 2004.

Röber R., 1995 – Zur Verarbeitung von Knochen und Geweih im mittelalterlichen Südwestdeutschland // Fundberichte aus Baden–Württemberg. Stuttgart, 1995. T. 20, p. 885–945.

Rulewicz M., 1964 – Z dziejow wscenosredniowiecznego Szczecina // Z przeszlosci Szczecina. Wroclaw, 1964, p. 44–117.

Rulewicz M., 1999 – Wyniki badań wykopaliskowych w obrębie *suburbium* Szczecina, w latach 1987–1992 // Sprawozdania Archeologiczne. Krakow, 1999. T. 51, p. 245–275.

Setälä P., 1999 – Keskaja naine. Huma, 1999.

Sportas, 2003 – Sportas: išsamus iliustruotas žinynas. Vilnius, 2003.

Sporto, 2002 – Sporto terminų žodynas. T. 1. Kaunas, 2002.

Stanaitis A., 1994š – 1994 m. archeologiniai tyrimai Vilniuje, Maironio g. 11, buv. Bernardinų vienuolyno teritorijoje. LII R B. 2238

Staššiková-Štukovská D., 1981 – K problematike sredoeurópskych aerofonov 7.–13. storačia // Slovenska archeologia. No. 2. Bratislava, 1981. T. 29, p. 393–424.

Steponaitis V., 2005 – Žvalgomieji tyrinėjimai Vilniuje, Subačiaus g. 10 ir Šiltadaržio g. 4 // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2003 metais. Vilnius, 2005, p. 224–226.

Steponavičienė D., 1997š – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Rūmų pietinių vartų bokšto tyrimai 1996 m. 1997. LII R B. 2670.

Steponavičienė D., 1998š – Ploto prie Rūmų PR kampo 1997 m. archeologinių tyrimų ataskaita (perkasa Nr. 4 R korpuso išorėje). 1998. PTC LP B. Nr. 252.

Steponavičienė D., 2001 – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų latrinos // Lietuvos pilių archeologija. Klaipėda, 2001, p. 184–196.

Steponavičienė D., 2002 – Muzikinis gyvenimas Vilniaus žemutinėje pilyje // Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. Vilnius, 2002. T. 52, p. 24–38.

Steponavičienė D., 2007 – Lietuvos valdovo dvaro prabanga XIII a. viduryje – XVI a. pradžioje. Vilnius, 2007.

Steponavičienė D., Blaževičius P., Gendrėnas G., 2006ša – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija, II oficinų (dvoriškių rūmų) 2003–2005 m. archeologinių tyrimų ataskaita. Radinių sąrašas. I dalis. T. II. Vilnius, 2006. PTC LP B. 401a.

Steponavičienė D., Blaževičius P., Gendrėnas G., 2006šb – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija, II oficinų (dvoriškių rūmų) 2003–2005 m. archeologinių tyrimų ataskaita. Radinių sąrašas. II dalis. T. III. Vilnius, 2006. PTC LP B. 401b.

Striška G., 2007š – Vilniaus žemutinės pilies teritorija. Arsenalo kiemas. Keleivinio keltuvo į Aukštutinės pilies kalną aikštelių 2003 m. archeologinių tyrimų ataskaita. 2007 (ataskaita ruošiamą).

Striška G., 2008ša – Vilniaus žemutinės pilies

Valdovų rūmų teritorija. Rytinio ir šiaurinio korpuso prieigos. 2003, 2004 m. archeologinių tyrimų ataskaita (ataskaita ruošiamą).

Striška G., 2008šb – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija, Vidinio kiemo 2005 m. archeologinių tyrimų ataskaita (ataskaita ruošiamą).

Striška G., Striškienė E., 2007š – Vilniaus žemutinės pilies teritorijos, LDK valdovų rūmų pietinio korpuso 1996–2006 m. archeologinių tyrimų ataskaita (ataskaita ruošiamą).

Svarāne D., 1998 – Rīgā, Mārstaļu ielā 3, atrastā 13. gadsimta guļbūve // Senā Rīga. Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē. Rīga, 1998, p. 263–272.

Šapaitė A., 2006 – Šiauliai. Tyrinėjimai Vilniaus g. 146 // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2005 metais. Vilnius, 2006, p. 301–303.

Šiaulinskas R., 2006 – Vilniaus senamiesčio pietinio apvažiavimo žvalgomieji tyrinėjimai ir žvalgymai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2005 metais. Vilnius, 2006. p. 364–365.

Šnore E., Zariņa A., 1980 – Senā Sēlpils. Rīga, 1980.

Tautavičius A., Legaitė R., 1957š – Archeologinių kasinėjimų 1956 m. ataskaitos: Vilnius, Gedimino kalno papėdė; Trakų salos pilis. 1957. LII R B. 54.

Tautavičius A., Navickas K., Sadauskaitė-Mulevičienė I., 1961š – Ataskaita už archeologinius kasinėjimus Vilniuje, Gedimino kalno šiaurinėje papėdėje, buvusios Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje, nuo 1960 m. gegužės 12 d. iki spalio 30 d. LII R B. 92.

Tautavičius A., Urbanavičius V., 1989š – Vilniaus žemutinės pilies rūmų teritorijos 1988 m. archeologinių tyrimų ataskaita. 1989. PTC LP B. 14.

Urbanavičius V., Tautavičius A., Kuncevičius A., 1992š – Vilniaus žemutinės pilies rūmų teritorijos tyrimų 1991 m. ataskaita. 1992. PTC LP B. 51.

Urbanavičius V., Vaškevičiūtė I., 1996š – Grupinių kapų tyrimas buv. Tuskulėnų dvaro teritorijoje. 1996. PTC LP B. 100.

Urbonienė S., 1998 – Paroda „Vaikų žaislai“ // Etnografija. Vilnius, 1998. T. 2–3, p. 94–97.

Ušinskas V., 1985š – LIMTI informacinių paslaugų firma su kopijavimo dauginimo baze Vilniuje,

- K. Giedrio g. 8, 1983 m. archeologinių tyrimų ir fik-sacijos ataskaita. 1985. T. 4. LII R B. 1411.
- Vaičiūnienė D.**, 2002š – Kernavės (Širvintų r.) viršutinio miesto archeologinių tyrinėjimų 2001 metų ataskaita. 2002. LII R B. 3792.
- Vailionis E.**, 1995š – Vilniaus žemutinės pilies rū-mų teritorijos 1994 m. tyrimai. 1995. PTC LP B. 47.
- Vailionis E.**, 1999ša – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų išorinio kiemo ties ŠV kampu 1998 m. archeologinių tyrimų ataskaita (radinių sąrašas), I dalis. PTC LP B.150.
- Vailionis E.**, 1999šb – Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų išorinio kiemo ties ŠV kampu 1998 m. archeologinių tyrimų ataskaita (radinių sąrašas), II dalis. PTC LP B.151.
- Vainilaitis V.**, 2005 – Tyrinėjimai Vilniuje, L. Stuo-kos-Gucevičiaus g. 11 // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2003 metais. Vilnius, 2005, p. 230–233.
- Valk H.**, 2000 – Archaeological investigations in late prehistoric – early medieval Viljandi and in Pi-listvere churchyard // Archaeological field works in Estonia in 1999. Tallinn, 2000, p. 39–53.
- Valk H.**, 2003 – Excavations in Viljandi: new da-ta about the final period or iron age and the besi-eging of 1223 // Archaeological field works in Estonia in 2002. Tallinn, 2003, p. 56–70.
- Vasiliauskas E.**, 2005š – Joniškio miesto arche-ologiniai tyrinėjimai 2004 m. Ataskaitos priedas (ra-dinių statistinių duomenų lentelės). Joniškis, 2005. LII R B. 4427.
- Vasks A.**, 1986 – Arheoloģiskie izrakumi Kapla-va un Kerkuzos // Zinātniskās atskaites sesijas ma-teriāli par arheologu 1984. un 1985. gada pētījumu rezultātiem. Rīga, 1986, p. 123–130.
- Vasks A.**, 2006 – Arheoloģiskie izrakumi pie Ven-tas // Arheologu pētījumi Latvijā 2004. un 2005. gadā. Rīga, 2006, p. 64–75.
- Vitauskas A.**, 1940 – Moliniai žaislai // Gimtasis kraštas. 1940, Nr. 2, p. 161, 162.
- Verdon J.**, 2000 – Viduramžių malonumai. Vil-nius, 2000.
- Volkaitė-Kulikauskienė R.**, 1986 – Narkūnų Di-džiojo piliakalnio tyrinėjimų rezultatai (Apatinis kul-tūrinis sluoksniš) // Lietuvos archeologija. Vilnius, 1986. T. 5, p. 5–49.
- VŽPR**, 1991 – Vilniaus žemutinės pilies rūmai (1989 metų tyrimai). Vilnius, 1991. T. 2.
- VŽPR**, 1995 – Vilniaus žemutinės pilies rūmai (1990–1993 metų tyrimai). Vilnius, 1995. T. 3.
- Zabiela G.**, 1995 – Lietuvos medinės pilys. Vil-nius, 1995.
- Zabiela G.**, 2008š – Klaipėdos senamiesčio skly-po Turgaus g. 37 2007 metų archeologinių tyrimų ataskaita. 2008. II tomas (ataskaita ruošiamą).
- Zabytki**, 2005 – Zabytki z okresu wpływów rzymskich, średniowiecza i czasów nowożytnych z Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Arche-ologicznego w Warszawie. 2005. Warszawa 2005.
- Zöllner W.**, 1979 – Reise in die Gotik. Leipzig, 1979.
- Zloch M.**, 2005 – Reste vergangener Klangwel-ten – Archäologische Funde von Musikinstrumen-ten // Archäologie unter dem Straßenpflaster. 15 Jahre Stadtkernarchäologie in Mecklenburg – Vor-pommern. Schwerin, 2005. T. 39, p. 355–360.
- Žalys S.**, 2004 – Taupyklės ir monetinės Trakų salos pilyje // Lietuvos muziejai. Vilnius, 2004. T. 1, p. 45–48.
- Žukovskis R.**, 2004š – Archeologiniai tyrimai Šv. Pranciškaus ir Šv. Bernardo (Bernardinų) bažnyčioje, Vilniuje (Maironio g. 6) 2003 metais. Ataskaita. 2004. LII R B. 4168.
- Žukovskis R.**, 2005 – Šv. Pranciškaus ir Šv. Ber-nardo (Bernardinų) bažnyčia Vilniuje, Maironio g. 6. // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2003 me-tais. Vilnius, 2005, p. 173–177.
- Žulkus V.**, 1999š – Klaipėdos piliavietė. 1999 m. archeologijos kasinėjimų ataskaita. 1999. LII R B. 3496.
- Žulkus V.**, 2002 – Viduramžių Klaipėda. Mies-tas ir pilis. Archeologija ir istorija. Vilnius, 2002.
- Археология Беларуси**, 2000 – Сярэдневяковы перыяд IX–XIII стст. Мінск, 2000. Т. 3.
- Археология Беларуси**, 2001 – Помнікі XIV–XVIII стст. Мінск, 2001. Т. 4.
- Археология**, 1993 – Археология і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. Мінск, 1993.
- Гайдуков П.Г.**, 1992 – Славенский конец сре-дневекового Новгорода. Нутный роскоп. Москва, 1992.

- Гуревич Ф.Д.**, 1981 – Древний Новогрудок. Ленинград, 1981.
- Грималаускайте Д., Синчук И.И.**, 2005 – Кладовая керамика в Национальном музее Литвы // Тринадцатая всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 2005, с. 91–93.
- Древняя Русь**, 1997 – Древняя Русь. Быт и культура // Археология. Москва, 1997.
- Дук Д., Соловьев А.**, 2004 – Кожевенно-сапожное ремесло Полоцка XVI–XVIII вв. (по итогам археологического надзора на территории Великого посада в 2000–2002 гг.) // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск, 2004. Т. 19, с. 241–250.
- Зверуго Я.Г.**, 1975 – Древний Волкобыск. X–XIV вв. Минск, 1975.
- Зверуго Я.Г.**, 1989 – Верхнее Понеманье. Минск, 1989.
- Зданович Н.И., Краўцэвіч А.К., Трусаў А.А.**, 1994 – Матэрыяльная культура Міра і Мірскага замка. Мінск, 1994.
- Изюмова С.А.**, 1959 – К истории коженного и сапожного ремесла Новгорода Великого // Труды Новгородской археологической экспедиции. Т. 2. Москва, 1959. Т. 65, с. 192–222.
- Колчин Б.А.**, 1959 – Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // Материалы и исследования по археологии СССР. № 65. Труды Новгородской археологической экспедиции. Москва, 1959. Т. 2, с. 7–120.
- Колчин Б.А.**, 1971 – Новгородские древности. Резное дерево // Археология СССР. Москва, 1971.
- Курбатов А.В.**, 2004 – Коженное производство Твери XIII–XV вв. Санкт-Петербург, 2004.
- Никулин Н.**, 1962 – Детали картин Эрмитажа. Западноевропейская живопись XV–XVI веков. Ленинград, 1962.
- Пашкова В.И.**, 1967 – Сравнительно-анатомический атлас установления видовой принадлежности костей для задач судебно-медицинской экспертизы. Москва, 1967.
- Плавінскі М.А.**, 2006 – Клинок зброя X–XIII стст. Мінск, 2006.
- Поветкин В.И.**, 1994 – Музыкальные древности Новгорода // Новгородские археологические чтения. Новгород, 1994, с. 67–74.
- Поветкин В.И.**, 2002 – Бесовские гудебные сосуды. На чем играли древние новгородцы // Родина. Москва, 2002. Т. 11–12, с. 153–157.
- Разлуцкая А.**, 2004 – Фауна замка Свислочь // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск, 2004. Т. 19, с. 220–229.
- Ратич А.А.**, 1959 – Древнерусские изделия из кости и рога, найдены на территории Галицкой и Волынской земель // Материалы і дослідження з Археології Прикарпаття і Волині. Київ, 1959, с. 119–131.
- Рыбаков Б.А.**, 1949 – Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва – Ленинград, 1949, № 11.
- Рыбина Е.**, 2002 – Не лыком шиты // Родина. Москва, 2002. № 11–12. с. 138–142.
- Сымонович Э.А.**, 1961 – Поселение эпохи Киевской Руси в Южной Белоруссии // Советская Археология. Москва, 1961. № 2, с. 202–203.
- Седов М.В.**, 1997 – Суздаль в X–XV веках. Москва, 1997.
- Фехнер М.В.**, 1949 – Глиняные игрушки Московских гончаров // Материалы и исследования по археологии Москвы. Москва, 1949. Т. 2, с. 52–56.
- Хейзинга Й.**, 1997 – Homo Ludens. Москва, 1997. (Йоахан Хейзинга, Homo ludens (Статьи по истории культуры), Москва, 1997.
- Хорошев А.С.**, 1998 – Детские игрушки из Новгорода (классификационный обзор археологических находок) // Новгород и Новгородская земля. История и археология. Новгород, 1998. Т. 12, с. 82–94.
- Штыхов Г.В.**, 1975 – Древний Полоцк IX–XIII вв. Минск, 1975.
- Штыхов Г.В.**, 1978 – Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.). Минск, 1978.

SANTRUMPOS

ČDM – Nacionalinis Mikalojaus Konstantino
Čiurlionio dailės muziejus
LII R – Lietuvos istorijos instituto rankraštnas
LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas
LNM – Lietuvos nacionalinis muziejus
LNR – radio lauko numeris

PTC LP B – Pilių tyrimo centro „Lietuvos pilys“
byla
RS – radinių sąrašas
TIM – Trakų istorijos muziejus
VPM – Vilniaus pilies muziejus
VŽP – Vilniaus žemutinė pilis
VŽPR – Vilniaus žemutinės pilies rūmai
VR – Valdovų rūmai

CHILDREN'S TOYS AND GAMES IN LITHUANIA OF THE 13TH–17TH CENTURIES (BASED ON ARCHAEOLOGICAL DATA)

Povilas Blaževičius

Summary

The subject of this work is children's toys found during archaeological excavations. The geographical delimitations are the current territory of Lithuania, but the work also uses plentiful archaeological and iconographical sources of other European states for the purposes of analysis. Chronologically, the work investigates the period from the 13th to the 17th century inclusive, i.e. the Lithuanian Middle Ages and the Early Modern Period.

The main term used in the work, “toys”, is used to mean only the artefacts whose main function is that of a toy or a means of game. The analysis of archaeological artefacts is aggravated by the fact that any article may become a toy in a child's hands. Thus, only the artefacts whose prototypes are found in present-day children's games or which are described as toys in written sources can undeniably be regarded as toys.

Beside written sources, visual arts of the period in question also serve an important source of information. Children and their toys were first depicted in paintings, wood carvings and book or manuscript illustrations around the 14th century. The theme was especially strongly reflected in the works of the mid-16th century Flemish painter Pieter Bruegel the Elder (15??–05.09.1569†).

This work focuses on the analysis and interpretation of archaeological findings, the circumstances and the context of sites, in which they were found. The work analyses 143 individual archaeological artefacts or their fragments. The toys are typologically divided into seven groups: toys of warfare, daily life, farm, care, entertainment, music and sports. The groups are further subdivided into subgroups, families, classes, types, subtypes and versions. The typology table presents only the toys found in Lithuania. However, with regard to a larger European context, the scheme is created so that new artefacts could complement the general system without distorting it.

The first group of archaeological findings is toys of warfare. It comprises 3 fragments of wooden offensive weapons – a nib of arrow or a spear and two of toy sword handles (13th–16th c.). The group of daily life toys is divided into two subgroups – work tools and utensils. The former subgroup comprises a wooden spade and two little knives (13th–16th centuries). The latter may also be considered offensive weapons. The third group, farm toys, includes a subgroup of transport means, which is further subdivided into water and land transport families. The former comprises a little boat carved from pine and

the latter is represented by a wooden wheel in the form of low cylinder and an artefact unique in Europe – an axle of toy carriage (13th–15th c.). Care toys, anthropomorphic figurines, are represented by only two findings – clay and wax dolls (15th–17th c.). The entertainment toy group comprises two classes of inertia toys: whirligigs and spinning tops. To date, only two wooden whirligigs and one wooden top have been found (14th c.).

The group of music toys is more numerous and divided into subgroups of idiophones and aerophones. The family of plucked idiophones is represented by 6 metal jew's harps (14th–17th cent.). The aerophone group is subdivided into three families. The family of free aerophones comprises 30 bone toggles (11th–18th cent.). The family of flutes without whistle is represented by a wooden pipe (14th–15th c.) and the family of flutes with whistle includes 20 clay whistles (15th–19th c.).

The most abundant group of artefacts found in Lithuania, 71 findings, are attributed to the group of sports toys. Sports games require open spaces; therefore, they must have been played mostly outside or in big rooms. The group comprises three classes of accuracy family games: balls, knucklebones and marbles. To date, archaeological excavations present only a wooden ball (14th–15th cent.) and 20 leather balls or their fragments. Written and iconographical sources point out that balls were used to play various games in the 13th–17th centuries: cricket, skittles, tennis, badminton and a version of football. All rather numerous leather balls and their fragments (14th–16th c.) are divided into two versions according to predominant measurements (diameters of 57–70 mm and 75–95 mm). Admittedly, the subdivision is relative as differences in size are too negligible to attribute different sizes of balls to different uses. The knucklebone class is represented by 31 findings. In the game of skittles they used a proximal phalanx of cattle which was either filled with lead or prepared to be filled in (14th–19th c.). The third class of sports games are marbles. There are 19 stone, bone, clay and glass

findings in this category (14th–18th c.), most of which are small, 1–2 cm in diameter, and most probably used for a game similar to the present-day curling.

The data base including 143 artefacts dated 13th–17th centuries found in Lithuania reveals that as many as 103 toys were found in one single site – Vilnius castles. The analysis of geographical spread of toys thus loses value and one-off findings sometimes have to be interpreted as an individual type and relatively attributed to the entire territory of Lithuania. The assessment of quality of toys and their surroundings shows that all toys found in Lithuania should be considered to be urban children's toys.

The majority of toys found in Lithuania are analogous to the findings in other European countries. This leads to a supposition that children's games as well as other occupations of their daily lives were similar throughout Europe. So for the existing data are too scarce for an in-depth comparative study. The hopes should rest upon future interdisciplinary studies, which would provide us with new sources of information and/or processing tools.

LIST OF TABLE

Catalogue of finds.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Typology of children's toys found in Lithuania (*picture by P. Blaževičius*).

Fig. 2. Children's toys and games in the 17th century (Orme, 2003, 177, fig. 66).

Fig. 3. Toy room in an urban resident's house. Miniature from a manuscript of the 15th century (Zöllner, 1979, 208, Abb. 128).

Fig. 4. Children's Games, 1560, painting by Pieter Bruegel the Elder (15?? – 05.09.1569†) (Frezel, 1977, 13–15).

Fig. 5. A Renaissance tile from Vilnius Lower Castle depicting a child with toy horse and ball (VŽPR, 1991, 41).

Fig. 6. Artefact similar to a toy sword handle, 13th–14th century. (Kat. 3; *photo by I. Kaminskaitė*).

Fig. 7. Fragments of toy swords found in Latvia (Caune, 1997, 133, att. 1 – detail).

Fig. 8. Pocket knife. 16th c. (Kat. 5; *photo by I. Kaminskaitė*).

Fig. 9. Pine-carved boat. 13th–14th c. (Kat. 8; Kernavė, 2002, 148, fig. 290).

Fig. 10. Carriage axle. 15th c. (Kat. 9; *picture by H. Manomaitis*).

Fig. 11. Carriage axle. 15th c. (Kat. 9; *photo by V. Abramauskas*).

Fig. 12. Carriage or walker wheel. 15th c. (Kat. 10; *photo by V. Abramauskas*).

Fig. 13. Ethnographical children's scooters and carriage of early 20th century (Pliūraitė-Andrejevienė, 1990a, 100, pav. 2).

Fig. 14. Child in walker (*picture by M. Mieliauskas*). According to a detail of an illustration of 15th century manuscript (Dossier pédagogique, Franėais 134, fol. 42v).

Fig. 15. Clay anthropomorphic figurine. 15th–17th c. (investigations by R. Legaitė in 1960; Kat. 11; *photo by P. Blaževičius*).

Fig. 16. Wax anthropomorphic figurine. 17th c. (Kat. 12; *photo by V. Abramauskas*).

Fig. 17. X-ray of wax figurine (Kat. 12; *photo by R. Vedrickas*).

Fig. 18. Double-blade spinning top. 14th century. (Kat. 14; *photo by V. Abramauskas*).

Fig. 19. Children playing with tops. Detail of a 15th century manuscript (Bodleian Library MS. Bodl. 264, fol. 64r).

Fig. 20. Wood top. 15th c. (Kat. 15; *photo by I. Kaminskaitė*).

Fig. 21. Oval jew's harp. 15th c. (Kat. 18; *photo by V. Abramauskas*).

Fig. 22. Triangle jew's harp. 15th cent. (Kat. 17; *photo by V. Abramauskas*).

Fig. 23. Round jew's harp. 15th c. (Kat. 20; Ožalas, 2003ša, 69, picture 366).

Fig. 24. Playing the bone toggle (*picture by M. Mieliauskas*).

Fig. 25. Bone toggles. Aukštadvaris – 1–5, 7 (Kat. 22–27; 11th–17th c.); Bubiai – 6 (Kat. 34; 12th–17th cent.) (Zabiela, 1995, 152, pav. 150 (detail)).

Fig. 26. Wood flute. 15th c. (Kat. 52; *picture by M. Mieliauskas*).

Fig. 27. Clay animal shaped whistles. A – Kat. 62 (17th c.); B – Kat. 61 (16th–17th c.); C – Kat. 65 (16th–17th c.) (*photo by V. Abramauskas*).

Fig. 28. Clay bird-shaped whistle. 16th–17th c. (Kat. 68; *photo by V. Abramauskas*).

Fig. 29. Leather ball. 14th–15th c. (Kat. 89; *picture by M. Mieliauskas*).

Fig. 30. Leather ball. 14th–15th c. (Kat. 89; *photo by V. Abramauskas*).

Fig. 31. Fragments of leather balls. A – Kat. 83 (14th–16th c.); B – Kat. 84 (14th–16th c.); C – Kat. 85 (early 16th c.) (Ožalas, 2004ša, 182, picture 378).

Fig. 32. Wooden ball. 14th–15th c. (Kat. 93; Ožalas, 2004ša, 168, picture 92).

Fig. 33. Children play with wooden (?) balls. Detail of 15th century manuscript (Bodleian Library MS. Bodl. 264, fol. 63r).

Fig. 34. Children play with knucklebones; detail of the painting by Pieter Bruegel the Elder *Children's Games* (Frezel, 1977, 13–15).

Fig. 35. Knucklebone filled with lead. Late 14th c. – early 15th c. (Kat. 109; Ožalas, 2004ša, 175, picture 358).

Fig. 36. Knucklebone filled with lead. 17th c. (?) (Kat. 107; Ožalas, 2004ša, 175, picture 359).

Fig. 37. Knucklebone filled with lead. Late 14th c. – early 15th cent. X-ray (Kat. 109; *photo by R. Vedrickas*).

Fig. 38. Knucklebone filled with lead. 14th–16th c. X-ray (Kat. 110; *photo by R. Vedrickas*).

Fig. 39. Game dice – a cattle rib (*photo by V. Abramauskas*).

Fig. 40. Two girls play with cattle ribs-dice. Detail of the painting by Pieter Bruegel the Elder, *Children's Games* (Frezel, 1977, 13–15).

Fig. 41. Games with marbles (*picture by M. Mieliauskas*). According to a detail from the painting by Pieter Bruegel the Younger (1564–1638†) *Fair with Theatrical Performance* (1562) (Никулин, 1962, 157).

Fig. 42. Stone marble. 15th c. (Kat. 133; Rackevičius, 2003šb, 218, pav. 628).

Fig. 43. Clay marble. 16th c. (Kat. 132; Rackevičius, 2003šb, 225, pav. 678).

Fig. 44. Glass marble. 15th–16th c. (Kat. 136; Steponavičienė ir kt., 2006šb, 147, pav. 367).

Povilas Blaževičius
Klaipėdos universitetas,
Humanitarinių mokslų fakultetas, Istorijos katedra
Tilžės g. 13 LT-91251 Klaipėda,
el. paštas: Povilas@lietuospilys.lt

Gauta 2007 11 19